

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

281 NUMARALI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE GÖRE

1552 YILINDA HUMUS SANCAĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Enver ÇAKAR

HAZIRLAYAN

Muhammed GÜÇLÜ

ELAZIĞ

2004

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

281 NUMARALI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE GÖRE

1552 YILINDA HUMUS SANCAĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez 17.12.2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Prof. Dr. Orhan KILIÇ

ÜYE

Doç. Dr. Enver ÇAKAR
(Danışman)

ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Ayşe ÇAĞLIYAN

ONAY

Doç. Dr. Ahmet AKSIN
Enstitü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

281 NUMARALI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE GÖRE

1552 YILINDA HUMUS SANCAĞI

Muhammed GÜÇLÜ

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

XI+126 sayfa

Osmanlı Devleti'nin en önemli arşiv kaynaklarından biri de Tahrir Defterleri'dir. Bu çalışmada, 281 Numaralı Tahrir Defteri'nin ışığında, 1552 yılında Humus sancağının idarî yapısı, fizikî görünümü, nüfusu ve iktisadî durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Humus sancağı söz konusu tarihte 3 nahiye ile 158 köy ve 744 mezraaya taksim edilmişti. Sancak merkezi olan Humus şehri ise bu zamanda idarî bakımdan 5 mahalleden meydana gelmekteydi.

Sancak, nüfus bakımından fazla kalabalık değildi. Takriben 18.109 şehir nüfusu, 36.575 nahiyelerin nüfusu olmak üzere toplam nüfus 54.684 idi. Sancakta, nüfusun önemli bir kısmını Müslümanlar teşkil etmekle birlikte, Hıristiyanlar, Nusayrîler ve Yahudiler de yaşamaktaydı. Ekonomik bakımdan ise mütevazı bir şehir konumundaydı.

Anahtar Kelimeleri: Humus, Tahrir Defteri, sancak

SUMMARY

SANJAQ OF HOMS IN 1552 ACCORDING TO THE TAHRIR DEFTER NUMBARED 281

Muhammed GÜÇLÜ

Fırat University

The Institute of Social Sciences

Department of History

XI+126 Pages

In our study, we examined the situations of the administration, physical, demographic and economic of the Sanjaq of Homs in 1552 according to the Tahrir Defter numbered 281.

In that time, the Sanjaq of Homs contained 3 districts, 158 villages and 744 hamlets. Also, the city of Homs was divided into 5 quarters.

The population of the Sanjaq of Homs was not crowded in 1552. Around the population of the city was 18.019. Also, the population of the districts were 36.575. However, the population of the sanjaq was about 54.684. The most of the population was consist of Muslims. However, Christians and Jewises were living in the sanjaq.

Key Words: Homs, Tahrir Defter, sanjaq

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET.....	III
SUMMARY.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖNSÖZ.....	X
KISALTMALAR.....	XI

GİRİŞ

KONU ve KAYNAKLAR

I. KONU.....	1
II. KAYNAKLAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARÎ TAŞKİLAT VE TAKSİMAT

I. HUMUS SANCAĞININ COĞRAFÎ DURUMU VE SINIRLARI.....	10
II. OSMANLI TAŞRA İDARÎ TEŞKİLATI VE HUMUS SANCAĞININ YERİ.....	11
1. Osmanlı Taşra İdarî Teşkilatı.....	11
2. Humus Sancağının İdarî Taksimatı ve Osmanlı İdarî Taksimatındaki Yeri	13
2.1. Nahiyeler.....	14
2.1.1. <i>Humus Nahiyesi</i>	15
2.1.2. <i>Menasif Nahiyesi</i>	16
2.1.3. <i>Hısnü'l-Ekrâd Nahiyesi</i>	16
2.2. Köy ve Mezraalar.....	17
3. Sancak Yönetimi.....	22
1. Örf Mensupları.....	22
2. Ulemâ (Ehl-i İlm)	28

İKİNCİ BÖLÜM HUMUS ŞEHİRİ

I. HUMUS ŞEHİRİNİN COĞRAFÎ DURUMU.....	31
II. HUMUS ŞEHİRİNİN FİZİKÎ YAPISI.....	31
1. Kale.....	31
2. Mahalleler.....	32
3. Dinî ve Sosyal Yapılar.....	35
3.1. Cami ve Mescitler.....	35
3.2. Medrese, Mektebhâne, Hangâh, Türbe ve Zâviyeler.....	36
3.3. Hamamlar.....	37
3.3. Hastahaneler.....	37
4. İktisadî Yapılar	38
4.1. Çarşı ve Pazarlar.....	38
4.2. Hanlar	38
4.3. Dalyanlar.....	39
4.4. Değirmenler.....	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM NÜFUS

I. ŞEHİR NÜFUSU	42
1. Müslüman Nüfus	45
2. Gayr-i Müslim Nüfus	47
2.1. Hıristiyan Nüfusu.....	47
2.2. Yahudi Nüfusu	47
II. NAHİYELERDEKİ NÜFUS	48
III. KONAR-GÖÇER NÜFUS... ..	49
1. Arap Cemaatleri.....	50

1.1. Hâlid Cemaati.....	50
1.2. Bahatra Cemaati.....	50
2. Türkmen Cemaatleri.....	51
2.1. Salur Cemaati.....	51
2.2. Bayındırıye Cemaati.....	51
2.3. Belûza Cemaati.....	51
2.4. Avşariye Cemaati.....	51
2.5. Esenli Cemaati.....	51
3. Ekrâd Cemaatleri.....	52
3.1. Hâsekine.....	52
IV. SANCAK NÜFUSU	52

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM İKTİSADÎ DURUM

I. TOPRAK İDÂRESİ.....	54
1. Mîrî Toprak Rejimi.....	54
2. Malikâne-divânî Sistemi.....	58
II. TARIM VE HAYVANCILIK.....	61
III. TİCARET VE SANAYİİ.....	63
IV. VERGİLER.....	65
1. Toprak Mahsullerinden Alınan Vergiler.....	67
1.1. Öşür.....	67
2. Şahsa Bağlı Vergiler.....	71

2.1. <i>Çift Resmi</i>	71
2.2. <i>Bennâk Resmi</i>	72
2.3. <i>Mücerred Resmi</i>	73
2.4. <i>Cizye</i>	73
2.5. <i>Dirhemü'r-ricâl</i>	74
2.6. <i>Duhan resmi</i>	75
3. Hayvanlardan Alınan Vergiler.....	75
4. Niyâbet Rüsûmu.....	76
5. Resm-i Deştbanî	77
6. Tapu Resmi.....	77
7. Dalyân Resmi.....	78
8. Değirmen Resmi.....	78
9. Ma'asara Resmi.....	79
10. İpek Dolabı Resmi.....	80
11. Âdet-i Peşkeş.....	80
12. Mukâtaalar	80
12.1. <i>Pazar Bâcı (Bâc-ı Bâzâr-ı Siyâh) Mukâtaası</i>	81
12.2. <i>Harîr Mizânı Mukâtaası</i>	81
12.3. <i>Akmişe Tamgası Mukâtaası</i>	82
12.4. <i>Şarap Bâcı Mukâtaası</i>	82
12.5. <i>İhtisâb Mukâtaası</i>	82

12.6. <i>Dalyân Mukataası</i>	83
V. TAHRİR DEFTERİNE GÖRE NARH FİYATLARI	83
VI. SANCAK GELİRİ VE BÖLÜŞÜMÜ	84
1. Sancak Geliri	84
2. Sancak Gelirlerinin Bölüşümü	84
2.1. Haslar.....	85
2.1.1. Padişah Hasları.....	85
2.1.2. Sancakbeyi Hasları.....	86
2.2. Zeâmetler.....	87
2.3. Timârlar.....	87
2.4. İktalar.....	90
2.5. Vakıf ve Mülkler.....	91
SONUÇ	94
BİBLİYOGRAFYA	96
EKLER	102
ÖZGEÇMİŞ	131
Humus Şehrinin Yerleşim Planı (Mahalleler)	
1522 Yılında Humus Sancağı Haritası	

ÖNSÖZ

Orta Doğu'nun coğrafi ve ekonomik bakımından sahip olduğu stratejik ve jeopolitik önemi, özellikle son yıllarda gelişen olaylar ve dünya gözünün bu ülkelere çevrilmiş olması, bu bölgenin önemini giderek attırmış ve bölge ile ilgili ilmî araştırmalar da hız kazanmıştır. Ancak, ülkemizde Orta Doğu ile ilgili araştırmalara çok geç başlanmıştır. Bunun da temel sebepleri; Osmanlı Devleti'ne ait arşivlerden istifade edilmeye geç başlanması, Orta Doğu'nun öneminin geç anlaşılması ve bu bölge üzerindeki araştırmalara gereken önemin verilmemesidir.

Son yıllarda Osmanlı eyalet ve sancakları üzerinde yapılan çalışmaların gittikçe yoğunluk kazandığı görülmektedir. Şüphesiz bu çalışmalar, Osmanlı taşra teşkilatının daha iyi anlaşılabilmesi bakımından büyük önem arz ettiği gibi, Osmanlı eyalet ve sancaklarının bütün yönleriyle ele alınıp incelenmesi, Osmanlı Devleti'nin siyasi, idarî, sosyal, ekonomik ve demografik yapısının aydınlatılması bakımından da oldukça önemlidir. Yapılan bu tür çalışmalarda ağırlıklı olarak tahrir defterlerinden faydalanılmaktadır. Biz de bu araştırmamızda, 281 numaralı Tapu-Tahrir Defteri'nden istifade ederek, Humus Sancağı'nın 1552 yılındaki idarî, fizikî, sosyal, ekonomik ve demografik yapısını incelemeye çalıştık.

Konun tespiti, konu ile ilgili kaynakların temini, karşılaşılan meselelerin çözümü ve çalışmamızın nihayete ermesine kadar bütün aşamalarda yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Enver ÇAKAR'a şükranlarımı sunarım.

Muhammed GÜÇLÜ

Elazığ-2004

KISALTMALAR

BA	: Başbakanlık Arşivi
Bkz, bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İşlam Ansiklopedisi
İÜTD	: İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi
İÜEFTAM	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
nr.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
TD	: Tapu-Tahrir Defteri
vb.	: ve benzeri
vs.	: ve saire

GİRİŞ

KONU VE KAYNAKLAR

I. KONU

Humus, günümüzde Suriye Cumhuriyeti'nin önemli üçüncü büyük şehri olup, tarihi oldukça eskilere uzanır. Nitekim, bu bölgenin M.Ö. 3000'den beri meskûn olduğu ve asıl şehrin *Seleucos Nikator* (M.Ö. 305-280) tarafından kurulduğu bilinmektedir. M.Ö. 64 yılında Roma İmparatorluğu'na katılmış, İmparator *Dominiatus* zamanında (M.S. 51-96) da *Emesa* adını almıştır¹. Humus, Arapların Suriye fetihleri sırasında *Ebû Ubeyde b. Cerâh* ve *Halid bin Velid* tarafından fethedilmiştir². Dört Halife devrinden sonra, sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, Karmatiler, Hamdaniler, Mirdasiler ve Fatımiler'in idaresine girmiş olan Humus, 1090 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından zaptedilmiş ve idaresi Melikşah'ın kardeşi olan Tâcüddevle Tutuş'un yönetimine bırakılmıştır. Tutuş'un ölümünden sonra ise 1137'de Zengiler'in ve 1175'te Eyyûbiler'in yönetimine geçmiş, 1260 yılında Moğol istilasına uğramış ve akabinde de Memlûklar'ın yönetimine girmiştir. Humus'un Osmanlı hakimiyetine geçişi ise Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır seferi sırasında gerçekleşmiştir³.

Humus üzerine bugüne kadar yapılmış muhtelif çalışmalar vardır. Ülkemizde yapılmış olan en önemli çalışma Enver Çakar'ın "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri" (*Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (Elazığ, 2003), s. 375-392) adlı çalışmasıdır. Çakar, bu makalesinde Humus sancağı tahrir defterlerinden istifade etmek suretiyle XVI. yüzyılda Humus şehrinin fizikî yapısı ve demografik durumu ile iktisadî vaziyetini tespit etmiştir. Bu bakımdan çalışmamız sırasında sıkça müracaat ettiğimiz bir çalışmadır. Humus üzerine yapılmış diğer önemli bir çalışma ise Seyit Macit'in *1544 Tarihli Humus Evkâf Defteri* (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1996) adlı henüz yayınlanmamış olan yüksek lisans

¹ Robert Mantran, "Humus", *DİA*, XV, İstanbul, 1998, s. 370; Şemseddin Sami, şehrin çok eski bir tarihe sahip olduğunu ve Amelika tarafından bina olunduğunu söylemektedir (Şemseddin Sami, *Kamus'ul-A'lâm*, III, İstanbul, 1891, s. 1986); Hamavî de şehrin Amalikalılar'dan Benî Mehr b. Hayz b. Cessân b. Mükennef'in Hıms adlı oğlu tarafından kurulduğunu ve Hıms'ın Haleb ve Biza'a adlı iki kardeşinin de yine kendi adlarıyla anılan iki şehri inşa ettiklerini söylemektedir (bkz. Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, Beyrut, 1995, s. 282)

² Şemseddin Sami, *Aynı eser*, III, s. 1986-1987

³ Humus tarihi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Robert Mantran, "Humus", s. 370-373; M. Sobernheim, "Humus", *İA*, VI/I, İstanbul, 1964, s. 588-590

çalışmasıdır. Macit, bu çalışmasında, 1544 tarihli Humus sancağı Evkâf Defterine göre Humus vakıflarını tespit etmiş, ayrıca vakıf müessesesi ve tarihi gelişimi ile Humus ve çevresinin siyasi tarihi üzerinde de durmuştur. Bundan başka, Mehmet İpşirli'nin de Humus ve Hama vakıfları üzerine bir çalışması bulunmaktadır ("A Preliminary Study of The Public Waqfs of Hama and Homs in The XVI Century", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986, s. 119-147). İpşirli, bu çalışmasında Humus ile birlikte Hama şehrinde yer alan medrese, mektep, zâviye, hangâh ve türbe gibi muhtelif vakıfların XVI. yüzyıldaki gelirleri ve bu gelirlerin ne şekilde harcandığını incelemiştir.

Bütün bunlardan başka, Humus şehrinin son dönemlerini inceleyen çalışmalar da vardır. Meselâ, Mohamed Al-Dbiyat tarafından yapılmış olan *Homs et Hama en Syrie Centrale* (Damas, 1995) ve Jean-Yves Gillon tarafından yapılan *Les Anciennes Fêtes de Printemps à Homs* (Damas, 1993) adlı çalışmalar buna örnek teşkil ederler.

Yukarıdaki çalışmalardan da anlaşılacağı üzere, bugüne kadar Humus sancağının genelini esas alan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bakımdan, bizim yaptığımız bu çalışma bölgenin siyasi, idarî, demografik ve iktisadî tarihinin aydınlatılması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Yaptığımız bu çalışma, bir giriş bölümü ile 4 ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, çalışmamızın temel kaynağını teşkil eden 281 numaralı ve 1552 tarihli Humus Sancağı Mufassal Tahrir Defteri'nin tanıtımı ile yine Humus sancağına ait olan diğer Tahrir Defterleri'nin tanıtımı yapılmıştır. Ayrıca, çalışmamızın diğer kaynaklarını teşkil eden vakayinâmeler ve seyahatnâmeler ile tetkik eserlerden de bahsedilmiştir.

İdarî Taşkilat ve Taksimat" adlı Birinci Bölüm'de, Humus sancağının coğrafi yapısı, sınırları ve Humus'un Osmanlı idarî teşkilatındaki yeri ve önemi ele alınmıştır. Sancağın merkezi olan Humus şehrinin coğrafyası ve fizikî yapısı ise çalışmamızın "İkinci Bölüm"ünde incelenmiş; şehrin çarşıları, pazarları, mahalleleri, cami, mescit, han ve hamamları gibi bütün dinî, sosyal ve iktisadî yapıları hakkında bilgi verilmiştir.

"Üçüncü Bölüm"de, şehir ve kırsal kesimde yaşayan vergi nüfusu ve vergi nüfusundan hareketle sancağın tahminî nüfusu tespit edilmeye çalışılmış, nüfusun dinî unsurlara göre dağılımı, tablo ve grafiklerin de yardımıyla izah edilmiştir. Ayrıca, Humus sancağının nüfusunu oluşturan aşiret ve cemaatlerden de bahsedilmiştir.

“İktisadî Durum” adlı son ana bölümde ise, merkezde ve kırsal kesimde yaşayan halkın ekonomik faaliyetleri ve alınan vergiler ile sancak gelirlerinin ne şekilde bölüştüğü hususları ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın son kısmında yer alan “Ekler”de, sancak kanunnâmesi, köylerin isimleri, vergi nüfusu, vergileri, timâr, vakıf ve mülk sahipleri ile bunların gelirleri tablolar halinde verilmiştir. Ayrıca, Humus şehrinin kale, çarşı ve mahallelerini gösteren yerleşim planı ile, sancağın köylerini ve nahiyelerini gösteren iki harita da ilave edilmiştir.

II. KAYNAKLAR

1. Tahrir Defterleri

1.1 Genel olarak Tahrir ve Tahrir Defterleri

Tahrir, Arapça bir kelime olup lügatte yazma, kaydetme, deftere geçirme gibi manalara gelmektedir⁴. Nüfus ve arazi gibi umumi olarak yapılan yazma yerinde kullanılan bir tabirdir⁵.

Osmanlı Devleti’nde yeni fethedilen yerler ile mevcut arazilerin umumî durumunu, önceden mevcut veya yeni uygulanacak olan toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini ve vergi miktarını, idarî teşkilat çerçevesi içinde, belli usul ve kaidelere göre tespit ve kaydedilirdi ki, bu işleme “tahrir”, bu tahrir neticesinde tutulan defterlere de “Tapu Tahrir Defteri” denir⁶.

Tahrir defterlerine, şehir, kasaba, köy ve mezraalar ile kışlak ve yaylak mahallerinde yaşayanların isimleri, hukukî ve iktisadî statüleri, alınan vergilerin cins ve miktarları, toprağı tasarruf şekilleri ve mülkiyet-vakıf sistemi ayrı ayrı kaydedilirdi. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti’nin idarî taksimâtı, tarihî-coğrafyası, vergi sistemi ve oranları ile demografik durumu hakkında çok kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Yapılan tahrirler sırasında yerleşim yerlerinde yaşayanlar ve sürekli yerleşik olmayan grupların vergiye esas olan evli hane reisleri, bunların ergin yaşa gelmiş olan bekâr oğulları tek tek ismen belirtildiği için, verilen rakamlardan istifade ile bir bölgenin veya

⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1999, s. 383

⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 376

⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara, 1985, s. 5; Enver Çakar, “H. 931 (M. 1524-1525) Tarihli ve 125 Numaralı Halep İcmal Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 90 (İstanbul, 1994), s. 115

yerleşim yerinin nüfus kitlesi, hacmi hatta dinamizmi hakkında bilgi edinmek ve bunları değerlendirmek mümkündür. Tahrir ameliyesi, belirli aralıklarla yapıldığı için nüfus seyrini, yükseliş-düşüş nispetlerini anlamak ve diğer yerlerle mukayese etmek imkan dahilindedir. Bu da şüphesiz siyasî ve iktisadî meseleleri izaha girişmiş bir araştırmacı için yepyeni ufukların açılması demektir⁷.

Tahrir işleri, Divân-ı Hümâyûn azalarından olup, kanunlara vakıf olan “*Tevki’î*” denilen “*Nişancı*”nın nezareti altında cereyan ederdi⁸. Osmanlı tahrirleri;

- a. Yeni bir yerin fethini müteakip,
- b. 30-40 yıllık sürelerde,
- c. Padişah cüluslarında (gerek görüldüğü takdirde),
- d. Kaybedilen bir yerin tekrar istirdadında yapılırdı⁹.

Yapılacak olan tahrirlerde bölge önce idari bakımdan bütünlük taşıyan bölgelere ayrılır, bu şekilde eyalet, sancak, kaza ve nahiyelerle bunlara bağlı köyler belirlenir, daha sonra buralarda meskun ahali “*çift hane*” sistemine göre düzenlenirdi¹⁰. Tahrirde asıl ünite sancak idi. Osmanlılar, bir yeri fethettiklerinde o bölgeye yetkili bir emin (Tahrir Emini, Mübaşir, Muharrir veya İlyazıcı) ve kâtipler gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla araştırıp deftere geçirirler, böylece her sancak için ayrı bir nüfus ve gelir defteri meydana getirilirdi. O bölgede vergi kaynakları çeşitli etkenlerle değiştiği zaman, her 10-20-30 yılda veya saltanat değişikliklerinde bu tahrir işlemi yenilenirdi. Tahrir defterlerinin tutulmasındaki asıl amaç vergi verebilecek gücü tespit etmektir¹¹.

Sayım görevlileri, nüfusu sayarken ilk önce merkez kazadan başlarlar, daha sonra diğer kazalar yazılırdı. Sayımda yalnız aile reislerini (*hane*) ve kazanç sağlayabilecek yaşta ve durumdaki yetişkin bekarları (*mücerred*) yazıp, kadınlar ve çocukları yazmazlardı. Sayım memurları nüfusu sayarlarken ayrıca dinleri ve etnik grupları da

⁷ Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990*, İstanbul, 1991, s. 145-146

⁸ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s. 11; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s. 376

⁹ Mustafa Öztürk, “1616 Tarihli Halep Avârız-Hâne Defteri”, *OTAM*, 8 (Ankara, 1999), s. 250

¹⁰ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara, 2000, s. XIX

¹¹ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XII (Ankara, 1991), s. 430; Lajos Fekete, “Türk Vergi Tahrirleri”, (çev. Sadrettin Karatay), *Belleten*, XI/42 (Ankara, 1947), s. 299-328

belirtirlerdi. Öte yandan vergi veremeyecek durumdaki ama, kötürüm, deli ve pir-i fani olanları belirttikleri gibi, imam, müezzın, hatip, paspas, şeyh, derviş ve seyyid olanları da ayrıca kaydederlerdi¹².

Yeni bir padişahın tahta çıkması veya umumi olarak meydana gelen değişikliklerden dolayı, fetihten hemen sonra yapılmış olan ilk tahriri müteakip yeni bir tahrir daha yapılırdı. Bu durumda ikinci tahririn neticelerini ihtiva eden deftere *Defter-i Cedid*, ilk tahrir defterine ise *Defter-i Atik* denirdi. Şayet üçüncü bir tahrir söz konusu olursa, o zaman ilk tahrire ait deftere *Defteri Köhne*, ikincisine *Defter-i Atik* ve sonuncusuna da *Defter-i Cedid* denirdi¹³.

Sayım işi bitince, kayıtlar, eski defterlerle denetlenir, hâsılın eski defterlerden düşük olmamasına dikkat edilirdi. Sonra temize çekilir ve hangi sancağın mufassalı olduğunu gösteren bir yazı defterin kapağına veya ilk iç sayfasına konurdu. Divan da gönderilen defterlerin merkez tarafından onaylandığını ve bu defterlerin resmiyet ifade ettiğini, başına bir *tuğra* çekerek gösterirdi. Sonra muharrir önsöz mahiyetindeki yazıda (*dibace*) görevi kimin emri ile aldığını ve kiminle beraber sayımı gerçekleştirdiğini açıklardı. Birçok deftere bundan sonra sancakta uygulanmakta olan vergi kanunlarını ve vergi nispetlerini veya miktarını veren, bazen ceza gibi sair hususlara değinen kanunnâmeler de konurdu¹⁴.

Merkezde hazırlanan müsveddeler iki nüsha halinde temize çekilerek icmal ve mufassal defterleri hazırlanırdı. Daha sonra padişah tuğrasını taşıyan bir defter, ait olduğu beylerbeyliğe gönderilir, diğeri defterhânedeki saklanırdı. Bir sancağın idârî olarak bağlı bulunduğu sancak değıştiğinde, o sancağa ait defterler yeni bağlandığı eyâlete gönderilirdi¹⁵.

Tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'ne dahil memleketlerin sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiç bir yerde bulunmayan mufassal istatistik kaynaklarıdır¹⁶.

¹² Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. XXII

¹³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 3; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, İstanbul, 1989, s. 3; Musatafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avârız-Hâne Defteri", s. 250

¹⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. XXIII

¹⁵ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", *Osmanlı*, 6, Ankara, 1999, s. 312

¹⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (Hazırlayanlar: Yusuf İhsan Genç, Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, Mustafa Küçük, Sinan Tatar, İbrahim Karaca), İstanbul, 2000, s. 97

Tahrirlerin Osmanlı devletine sağladığı faydaları ise; timâr işlerinin kontrolü ve düzenlenmesi, eyalet sisteminin düzenli bir şekilde işlemesi ve kontrolü (tahrirler sonucunda her bölgenin durumuna uygun özel kanunlar hazırlanmıştır), boşalmış yerlerin imar ve iskanı, geri hizmet erbabını (piyade, derbendci, köprücü vs.) ihtiyaca göre tespit edip, yapılması gereken bazı işlerin onlar tarafından yapılmasının sağlanması, tahta yeni çıkan padişahın ülke üzerinde hakimiyet tesisine yardımcı olmak, toprak tasarruf edenler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, artan gelirlerden ve defter haricinde kalmış yerlerden, merkezi devlet hazinesinin yararlanmasını sağlamak ve devletin mâlî hazinesinden haberdar olarak yapılacak faaliyetleri ona göre düzenlemektir¹⁷.

Merkeze gönderilen Tahrir defterleri üç şekilde tanzim edilirdi:

Mufassal Defterler: Bu defterlerde yazılan yerler tafsilatlı olarak geçirildiği için bu ad verilmiştir¹⁸. Mufassaldan amaç tespittir. Tespitte sıra ise sancak, nefis (şehir), kasaba, nahiye, karye (köy), mezraa şeklindedir. Bu defterlerde asıl ünite sancaklardır. Sancakların merkezinden başlamak kaydıyla her türlü alandaki üretim *hâsıl* başlığı altında yazılmaktadır.

İcmâl Defterler: İcmâlden amaç ise tespit edilen bu iktisadi gücün kimlere ne şekilde tevzi (dağıtım) edileceğini göstermektir. Bu defterlerde ise asıl ünite dirliktir. Yani has, zeamet ve timarın dağıtılmasını içermektedir.

İki tip icmalden söz edilebilir. Bincisi timar icmali denilen ve her hangi bir bölgenin gelirinin padişah, beylerbeyi, sancakbeyi haslarıyla zeamet ve timar sahipleri arasında nasıl paylaşıldığını gösteren defterlerdir. Bunlar da genellikle dirlik sahibinin ismini müteakip kendisine gelir tayin olunan köylerin veya bu köylerdeki hisselerin ve diğer vergi kalemlerinin bir dökümü yapılır, eğer bunlar hisseliyse kendisine düşen pay ayrıca belirtilir. İkinci tür icmal ise bir bölgedeki yerleşme merkezlerinin genel olarak ait buldukları dirlik çeşitleri altında, ancak dirlik sahiplerinin adı verilmeksizin, nüfus ve hasıllarını özet olarak ihtiva ederler¹⁹.

Evkâf: Vakıflarla ilgili defterlere verilen addır. Evkâflarda önce vakıflara tahsis edilen gelir kaynakları yazılır, daha sonra ise vakfın bulunduğu yerin fizikî durumu,

¹⁷ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", s. 311

¹⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 563

¹⁹ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", s. 431-432

iktisadî ve sosyal yaşamı hakkında bilgi verilir. Eğer bir yerde vakıflara ait defterler tutulmamış ise, vakıflara ait bilgiler mufassal defterlerin arka kısmına kaydedilirdi.

XVII. yüzyıldan itibaren devlet bürokrasisinin genişlemesi, iktisadî ve sosyal alandaki gelişme ve değişmeler, tahrir geleneğinde de kendisini gösterdi. Böylece klasik tahrir geleneği terk edildi, yerine yeni tahrir geleneği ikame edildi. Yani tahrir geleneğinde, klasik tahrir geleneğindeki her kaynak için ayrı ayrı defterler tutulmaya ve Merkezde bunlar için bürolar oluşturulmaya başlandı ki, aşağıdaki tabloda bu değişimi görmek mümkündür.

Tablo-1

Tahrir Geleneği Değişim Tablosu²⁰

Klasik Tahrir Geleneğindeki Bilgiler	Yeni Tahrir Geleneğindeki Bilgiler
Nüfus /Hane	Avârız-Hâne Defterleri
Mukataalar	Mukataa Defterleri
Cizye	Cizye/Cizye Muhasebe Defterleri
Timarlar	Timar Tevcih/Yoklama Defterleri
Evkaf	Evkaf Tahriri/Evkaf Yoklama Tahrir
_____	Nüfus Yoklama Defterleri
_____	Vilayet Muhasebe Defterleri
_____	Mevâcib Defterleri
_____	Tahrir-i Emlâk ve Nüfus Defterleri
_____	Nüfus Tahrirleri
_____	Tenmettu'ât Defterleri

1.2. Humus Sancağı Tahrirleri ve Tahrir Defterleri

Humus sancağı Tahrir Defterleri İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Ankara'daki Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Çalışmamızın ana kaynağını ise 281 numaralı ve 1552 tarihli Mufassal Tahrir Defteri oluşturmaktadır.

Osmanlı döneminde, Humus ile ilgili ilk tahrir fetihten hemen sonra *Ebu'l-Fazl* tarafından yapılmış olmakla birlikte²¹, tahririn neticelerinin yer aldığı defter günümüzde mevcut değildir. Humus sancağının mevcut olan tahrirleri ve bu tahrirlerin neticelerinin yer aldığı defterleri ise şunlardır:

²⁰ Musatafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", s. 250

²¹ Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevârih II*, İstanbul, 1279, s. 378

1.2.1. 1526-1527 (933) Yılı Tahriri

Bu tahrir, *Trablus kadısı Ali b. Ahmed* tarafından yapılmıştır. Hama ve Humus'un tahrir neticelerini ihtiva eden mufassal defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifinde 418 numarada kayıtlıdır. Ayrıca söz konusu defterin, dibace ve kanunnâmesi ile Hama şehrinin yer aldığı baş tarafı ayrı bir defter halinde yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifinde 137/1'de kayıtlıdır²².

1.2.2. 1552 (959) Yılı Tahriri

Humus sancağının üçüncü defa tahriri *Haleb Defterdârı Muhammed Çelebi* tarafından yapılmış olup, 1552 (959) yılında tamamlanmıştır. Bu zamanda Hama ve Humus birbirinden ayrılıp, her biri müstakil sancak yapıldığı için, Humus'un tahrir defteri müstakildir ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifinde 281 numarada kayıtlıdır.

Çalışmamızın temel kaynağını teşkil eden bu defterin tamamı 239 sayfa olup, 1-2. sayfalarında dibacesi, 3-11. sayfaları arasında da kanunnâmesi yer almaktadır. Defterin, 13-54. sayfalarında Humus şehri, 55-126. sayfalarında Humus nahiyesi, 127-185. sayfalarında Menâsif nahiyesi, 187-239. sayfalarında da Hısnü'l-Ekrâd nahiyesi yer almaktadır. Defterin 12 ve 186. sayfaları ise boştur. Kanunnâmesi Ahmet Akgündüz tarafından yayınlanmıştır²³.

Ayrıca defterin 133. sayfasına kaydedilen, Menâsif nahiyesinin Harbetü'l-Hammâm köyünün nüfus ve hasıllarının devamı 134. sayfasında olması gerekirken, Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yapılan numaralandırmada 140. sayfada belirtilmiştir.

1.2.3. 1570-1571 (978) Yılı Tahriri

Humus, 978 (1570-1571) yılında dördüncü defa tahrir edilmiştir. Tahrir sonuçlarının yer aldığı mufassal defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifinde 502 numarada kayıtlıdır.

²² Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XII, S. 2, Elazığ, 2003, s. 377

²³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, İstanbul, 1993, s. 679-688

1.2.4. 1594-1595 (1003) Yılı Tahriri

Bu tahrir Humus sancağının XVI. yüzyıla ait son tahrir defteri olup, 1594/95 tarihlidir ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 179 numarada kayıtlıdır. Tahririn ne zaman tamamlandığı hususunda defterde her hangi bir bilgi bulunmamasıyla birlikte, defterde 1119 (1707) tarihinde yapılmış tashihlerin yer alması, bunun Humus'un XVI. yüzyılda hazırlanmış son tahrir defteri olduğunu göstermektedir. Öte yandan, Hama ve Trablus sancakları genellikle Humus sancağı ile aynı dönemlerde tahrir edilmişlerdir. Bu sancakların 1003 (1594/1595) tarihli mufassal defterlerinin olması²⁴ 179 numaralı Humus defterinin de bu zamanda düzenlendiğini göstermektedir.

2. Seyahatnâmeler

Humus hakkında bilgi veren seyahatnamelerin en önemlisi XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme* adlı eseridir. Evliya Çelebi, bu eserinde Humus Kalesi ile han, hamam, çarşı ve ziyaretgâhlarından kısaca bahsetmektedir.

3. Vakayinâmeler

Osmanlı vak'anüvisleri, Osmanlı tarihi hakkında önemli eserler vermişlerdir. Kendilerinden önce meydana gelen olayları başkalarından alıntı yapmak suretiyle aktarırlarken, özellikle kendi dönemlerinde meydana gelen hadiseleri tafsilatlı olarak anlatmışlardır. Çalışmamızda muhtelif vakayinâmelerden istifade etmekle birlikte, daha ziyade Hoca Sadettin'in *Tacü't-Tevârih* adlı eserini kullandık.

4. Tetkik Eserler

Çalışmamızda, muhtelif sancak çalışmaları ile Osmanlı idarî sosyal ve iktisadî tarihini inceleyen çok sayıda tetkik eserden ve makaleden de istifade ettik. Bu eserlerden doğrudan konumuz ile alakalı olanlardan eserin *Konu* başlığı altında zikrettik. Hem bu eserler hem de diğer tetkik eserlerin künyeleri çalışmamızın Bibliyografya kısmında gösterilmiştir.

²⁴ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 378; M. Mehdi İlhan, "The Otoman Archives and Their İmparatorntance for Historical Studies: With Special Reference to Arab Provinces", *Belleten*, LV/213 (Ankara, 1991), s. 415-473

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ TEŞKİLAT VE TAKSİMAT

I. HUMUS SANCAĞININ COĞRAFİ DURUMU VE SINIRLARI

Bugünkü Suriye, fizikî yapı bakımından bir farklılık ve tezat ülkesidir. Ülkenin üçte biri çöl veya çıplak dağlarla örtülü, üçte biri kıt ve elverişsiz çayırılık ve geri kalan üçte biri de ekilebilir arazidir. Ülke, esasen üç bölgeye ayrılabilir; kıyı kesimi, dağlık bölge ve Suriye Çölü. Suriye, kısa bir Akdeniz kıyısına sahiptir. Kıyıyı doğuya ve güneye uzanan verimli ova ve yaylalar tâkip eder. Bundan sonra doğuya doğru, dağlar ve vâdiler uzanır. Bunların peşinden kısa ve verimli bir şeridin hemen arkasından, Fırat Nehri ile birlikte ülkeyi güneydoğu istikâmetinde baştan başa geçen, Suriye Çölü gelir. Ülkenin ortasını ve kuzeydoğusunu Suriye Çölü kaplamıştır. Bu geniş çöl orta kısımda tepeliktir. Çölde birkaç köy ve birkaç eski eserden başka bir şey yoktur. Suriye Çölü'nde ise, kuru ve kavurucu sıcak çöl iklimi mevcuttur. 42.764 km²'lik yüzölçümüne sahip olan bugünkü Humus'un da büyük bir bölümü Suriye Çölü ile kaplıdır.

XVI. yüzyılın ortalarında Humus (Hımıs ve Hums olarak da telaffuz olunmaktadır) sancağının kuzeyinde Hama, güneyinde Şam, doğusunda Tedmür, batısında da Trablusşam sancakları yer alıyordu. Doğu kesimi çölle kaplı olan Humus sancağının en önemli akarsuyunu Asi Nehri teşkil etmekteydi.

Sancağın merkezi olan ve bugünkü Suriye'nin önemli şehirlerinden birini teşkil eden Humus, Dımaşk'ın 150 kilometre kuzeyinde, Trablusşam'ın 90 km. kuzeydoğusunda ve Asi Nehri'nin sağ sahilinde yer almaktadır. Denizden yüksekliği ise 494 metredir¹.

Suriye'nin iç kesimlerini kıyıya bağlayan ve tek doğal yol olan Asi Nehri'nin meydana getirdiği geniş bir vadide, nehirden 1 km. uzakta ve onun bir kanalı üzerinde kurulu olan şehir, Şam ve Haleb arasında önemli bir geçiş noktasında bulunmaktadır².

570 km. uzunluğa sahip olan Asi Nehri, Lübnan'da Baalbek eşiğinin kuzeyinde *el-Bekaa*'da doğar³, Suriye topraklarına girdikten sonra Humus yöresinde bazaltlı lav akıntılarının etkisiyle yönünü değiştirerek Hama kireçtaşı platolarına yönelir ve oradan

¹ Şemseddin Sami, *Kamus'ul-A'lâm*, III, İstanbul, 1891, s. 1986

² M. Sobernheim, "Humus", *IA*, V/I, İstanbul, 1964, s. 588

³ Sami Öngör, *Ortadoğu*, Ankara, 1965, s. 32

Gab çukurluğuna ulaşır. *Gab* çukurluğunda, kuzey yönde akan nehir, Türkiye sınırına girdikten sonra *Amik* ovasına ulaşır⁴.

Humus'a hayat veren Asi Nehri üzerinde XVI. yüzyılda nehir nakliyatının yapıldığı görülmektedir. Tahrir Defteri'ndeki bilgilerden anlaşıldığına göre, Asi üzerinde nakliyatı temin edebilmek maksadıyla 1552'de 20 tane vasıta çalışıyordu ki, "merkeb" olarak adlandırılan bu vasıtaların her birinden yıllık 200 akçe vergi alınıyordu⁵.

Humus, Orta Suriye'de tarıma elverişli büyük bir ovanın ortasında, Lübnan Dağı ile Ensâriye Dağı'nı ayıran alçak alanda geçen deniz ikliminin etkisinde kalan, antik devirden itibaren çok gelişmiş sulama şebekelerine sahip olan bir şehirdir. *Palmira* (*Tedmür*) ve *Deyrizor* vasıtasıyla İran Körfezi-Akdeniz, *Şam-Halep* yolları ile *Halep-Humus-Rayak-Beyrut* demiryolu üzerinde önemli bir irtibat noktasıdır⁶. Yani, Humus iç kesimlerdeki kentlerle Akdeniz kıyısı arasında ulaşımı sağlayan önemli merkezlerden biridir.

Humus sancağının büyük bir bölümü Suriye Çölü ile kaplı olmakla birlikte, Asi Nehri kıyısında yer alan arazilerde sulama yoluyla çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmekteydi. Humus şehrinin hemen batısında aynı adı taşıyan bir göl (*Humus Gölü*) bulunmaktadır ki, bu göl Mısırlılar'ın M.Ö. 2000 tarihinde Asi Nehri üzerinde *Kadeş* (bugün *Tel en-Nabi Mind*) yakınlarında bir baraj kurmaları sonucunda oluşmuştur⁷.

II. OSMANLI TAŞRA İDARİ TEŞKİLATI VE HUMUS SANCAĞININ YERİ

1. Osmanlı Taşra İdarî Teşkilatı

Osmanlı Padişahları, kuruluş devrinden itibaren bir bölgeyi yönetmek için başlıca iki yetkili göndermişlerdir. Bunlardan biri, yürütme görevini temsil eden *bey* (beylerbeyi veya sancakbeyi), diğeri de yargı görevini temsil eden *kadı*'dır. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremediği gibi, kadı da hiçbir kararını kendisi icra

⁴ Ramazan Özey, *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya*, İstanbul, 1999, s. 236

⁵ BA, TD, nr.281, s. 51; Enver Çakar, "Tahrir Derferlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ, 2003), s. 379

⁶ Robert Mantran, "Humus", *DİA*, XV, İstanbul, 1998, s. 370

⁷ Robert Mantran, *Aynı makale*, göst. yer

edemezdi. Kadı, hükümlerinde beyden bağımsız olup, doğrudan doğruya padişahın emir alır, ona arzda bulunabilirdi. Osmanlı Devleti taşra yönetiminde bu kuvvetler ayrılığını adil bir yönetimin temeli saymıştır⁸.

Bu anlayışa uygun olarak Osmanlı ülkesi askerî-idarî bakımdan *eyalet* (veya beylerbeyilik⁹) ve *sancak* (livâ) denilen birimlere ayrılırken, şer'î-idari bakımdan da *kaza* denilen birimlere ayrılmıştı¹⁰.

Osmanlı taşra teşkilatında en büyük idarî ünite “eyâlet” idi. Bu kelime, Arapça “idare etme, icra” anlamlarındaki “iyâle”den gelmektedir. *Beylerbeyilik* ve *vilâyet* olarak da adlandırılan bu üniteler ise *sancak* veya *livâ*'lara bölünmüştü¹¹.

Eyâletlerin en büyük amirine yerine ve durumuna göre *beylerbeyi*, *mîr-i mîran*, *vali* veya *emirü'l-ümera* denilmekteydi¹². *Beylerbeyi*, esasen “paşa sancağı” adı verilen eyâlet merkezinde otururdu. *Beylerbeyi*, taşra kuvvetlerinin kumandanı ve aynı zamanda çeşitli sancaklara dağılmış olan beylerin amiri durumundaydı. XVI. yüzyılın sonlarına kadar beylerbeyinin görev alanını göstermek maksadıyla *vilâyet* terimi kullanılmıştır. *Vilâyet* terimi, muayyen bir bölgeyi işgal ettiği için, ilk zamanlarda nahiye, kaza ve hatta sancak yerine dahi kullanılmıştır¹³.

Osmanlı Devleti'nin temel idarî birimi ise *sancak* (*livâ*) idi. Sancak, kelime olarak geminin sağ tarafı ve büyük ebatta bayrak anlamına gelmektedir¹⁴. Esas itibariyle *tuğ* ve *davul* ile beraber zikredilen hükümdarın hakimiyet sembollerinden biridir. Sancaklar coğrafi, etnik ve tarihi şartların sonunda oluşmuş birimler olup, idarî ve hukuk yönünden birbirinden ayrılmaları söz konusu değildir¹⁵.

⁸ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu- Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 1995, s. 108

⁹ Beylerbeyilerin hak ve görevleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *DİA*, VI, İstanbul, 1992, s. 69-74

¹⁰ Yaşar Yücel; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152 (Ankara, 1974), s. 665

¹¹ Halil İncalcık, “Eyalet”, *DİA*, XI, İstanbul, 1995, s. 548; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 29; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 30; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ, 1997, s. 6

¹² Orhan Kılıç, “Beylerbeyilikler, Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, *Türkler*, 9, Ankara, 2002, s. 888; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 21

¹³ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, s. 6; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 29; Tuncer Baykara, *Aynı eser*, s. 30

¹⁴ J. Deny, “Sancak”, *İA*, X, İstanbul, 1979, s. 186

¹⁵ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 20-21; Mehmet Ali Ünal; *Aynı eser*, s. 29-30

Sancaklar, Osmanlı idarî sisteminin yanı sıra, malî ve askerî sistemin de temel birimi durumundaydılar. Nitekim, Tahrîr Defterleri'nin hazırlanmasında sancak birimi esas alınmıştır¹⁶. Yine, Mufassal Tahrîr Defterleri'ne eklenen Kanunnâmeler de genellikle her sancak için ayrı ayrı düzenlenmiştir¹⁷. Bu durumda Osmanlı Devleti açısından sancaklar, iktisadî potansiyelin tespiti ve dağıtımı konusunda temel ünitelerden birisi konumundadır. Sefer durumu veya sefere çıkılacağı zaman her sancakbeyinin kendi sancağı altındaki askerler ile bağlı buldukları beylerbeylerinin emri altına girmesi de sancakların askeri yönünü belirtmesi bakımından önemlidir¹⁸.

Sancaklar askerî-idarî bakımdan nahiyelere ayrılırken, idarî-adlî bakımdan da kazalara ayrılıyordu. Kadının sorumlu olduğu bölgeyi ifade eden *kaza*, bir taraftan ticarî ve diğer taraftan kültürel üstünlüğü ile yani çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylülerin teşkil ettiği idarî bir birliği ifade etmekteydi. Bu nedenle, kazaların doğuşu tarihî bir seyir içinde meydana gelmekte olup, bunu meydana getiren etkileri tarihî, iktisadî, coğrafi ve kültürel olarak düşünmek mümkündür¹⁹.

2. Humus Sancağının İdarî Taksimatı ve Osmanlı İdarî Taksimatındaki Yeri

Humus, Şam ve Halep ile birlikte, Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır seferi sırasında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (15 Eylül 1516). Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Şam beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmış ve idaresi *İhtimanoğlu*'na verilmiştir. Fakat, kısa bir süre sonra Hama Sancağı ile birleştirilerek bu iki sancak, *Hama ve Humus Sancağı* adı altında, tek sancak haline getirilmiştir²⁰.

1549'da Halep beylerbeyliğinin kurulmasıyla birlikte Humus sancağı önce bu beylerbeyliğe bağlanmakla birlikte, daha sonra tekrar Şam beylerbeyliğine dahil edilmiştir. Nitekim, 1565'de Humus'u Şam beylerbeyliğinin sancakları arasında görmekteyiz²¹. 1579 yılına gelindiğinde Trablusşam beylerbeyliğinin teşkil edilmesiyle, Humus sancağı da, *Trablus, Hama, Cebele ve Selemiye* sancaklarıyla

¹⁶ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 21

¹⁷ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999, s. 19

¹⁸ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliği'nin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1 (Elazığ, 2003), s. 355-356

¹⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi II*, İstanbul, 1995, s. 60

²⁰ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", s. 277; 357-360

²¹ Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdarî Taksimat-Eyalet ve Sancak Yöneticileri)", *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, I/2 (Elazığ, 2003), s. 44

birlikte, bu yeni beylerbeyiliğe dahil edilmiştir²². Humus'un bu idarî yapısı XVII. yüzyılda da aynen devam etmiştir²³.

Hama ve Humus'un birlikte bir sancağı teşkil ettikleri 1522 yılında sancağın yine aynı adları taşıyan iki kazası bulunmaktaydı²⁴. Sancağın nahiyeleri ise ilk zamanlarda *Hama, Humus, Barin* ve *Ma'arra*'dan meydana geliyordu²⁵. Fakat, XVI. yüzyılın ortalarına doğru Hama ve Humus'un her biri müstakil sancak yapılmış, daha önce Trablusşam'a tabi olan *Hısnü'l-Ekrâd* kaza ve nahiyesi de Humus'a dahil edilmiştir. Dolayısıyla, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Humus sancağı Humus ve Hısnü'l-Ekrâd kazalarıyla *Humus, Hısnü'l-Ekrâd* ve *Menâsif* adlı 3 nahiyeden meydana geliyordu²⁶.

2.1. Nahiyeler

XVI. yüzyılda Humus Sancağı'nda köyler, "nahiye" olarak adlandırılan daha büyük idarî ünitelere bağlı idiler. Nahiye kavramı; *yan, cihet, yön, taraf, bölge, vilâyet* anlamlarında kullanılmaktadır. "En küçük idarî ünite" olarak, "daimi ve sınırlanmış bir bölge"yi ifade ettiği de olmuştur²⁷. Bu kelime XV. yüzyılda bir *livâ* (sancak)'nın, muayyen bir şehir kasaba, büyükçe meskûn bir yer ile bunların etrafındaki bölgeleri işaret eden *divan, cemâ'at* ve *vilâyet* tabirleri yerine veya müteradifi olarak da kullanılmıştır²⁸.

Bir kadının idarî ve kazaî bölgesi olan kazalara tabi olan köyler, bazen nahiyeler halinde gruplandırılarak, buralara adlî ve idarî işlerini mahallinde yürütmek üzere bu kazanın kadısı tarafından kendi adına naipler tayin ettiği de görülmektedir. Bu nahiyelere naipleri, o kazanın kadısı kendi başına yollamakta idi. Keza bu gibi hallerin meydana geldiği XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, serbest yerlerde baş-karyelerin etrafında, kitle halinde serbest olmayan yerlerde, gruplar halinde toplanan köylerin teşkil ettikleri bu gibi nahiyelere, asayişlerin temini için serbest ise dirliğin sahibi, değil

²² Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", s. 362-363; Aynı yazar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35 (Ankara, 2004) s. 46

²³ Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir idarî taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara, 1963, s. 225; Midhat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, İstanbul, 1992, s. 40

²⁴ Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1 (Elazığ, 2002), s. 277

²⁵ Robert Mantran, "Humus", s. 372

²⁶ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", s. 368-369

²⁷ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s. 38

²⁸ M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İA*, IX, İstanbul, 1964, s. 37

ise sancakbeyi tarafından subaşılar gönderilirdi ve bunlar kadıların gönderdiği naiplerin emrinde bulunurlardı²⁹.

Aşağıdaki Tablo-2'den de anlaşılacağı üzere Humus sancağında 1552 yılında Humus, Hısnü'l-Ekrâd ve Menâsif nahiyelerine bağlı olarak 158 köy ve 744 mezraa bulunmaktaydı. Köylerin 60'ı yani toplam köy sayısının % 38'i Humus nahiyesinde, 50'si yani toplam köy sayısının yaklaşık % 32'si Menâsif nahiyesinde, 48'i yani toplam köy sayısının % 30'u da Hısnü'l-Ekrâd nahiyesi sınırları içerisinde yer almaktaydı. Köy oranları incelendiğinde, sancak dahilindeki köylerin 3 nahiyeye birbirine yakın oranlarda dağıtılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo-2
Köy ve Mezraaların Nahiyelere Dağılımı (1552)

<i>Nahiyeler</i>	<i>Köyler</i>	<i>Mezraalar</i>
Humus	60	287
Menâsif	50	329
Hısnü'l-Ekrâd	48	128
<i>Toplam</i>	158	744

Köylerin ekinliğini teşkil eden mezraalar da ise farklı bir durumun ortaya çıktığı görülmektedir. Zira, sancak dahilinde yer alan toplam 744 mezraanın 329'u yani % 44'ü Menâsif adlı nahiyede, 287'si yani toplam mezraa sayısının % 39'u Humus adlı nahiyede, 128'i yani toplam mezraa sayısının % 17'si de Hısnü'l-Ekrâd adlı nahiyede yer almaktaydı.

1552 yılında Humus Sancağı'nın nahiyeleri ile bu nahiyelerin coğrafi durumu, köy ve mezraaların toplam sayıları ve nahiyelerin genel özellikleri aşağıda ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

2.1.1. Humus Nahiyesi

Sancağın kazalarından olan Humus nahiyesi, Humus şehrini kuşatıyordu. Dolayısıyla bu nahiyenin merkezi Humus şehri idi. Humus nahiyesinin kuzeyinde Hama sancağı, doğusunda Tedmür sancağı, batısında ise Menâsif nahiyesi yer alıyordu.

Köylerin ve mezraaların gelirleri, padişah hasları, beylerbeyi hassı, timâr, mülk ve vakıflara tahsis edilmiştir. Bu nedenle Humus nahiyesinde malikâne-divânî sistemi

²⁹ M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", s. 38; Ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD*, XIII/1-2 (Ankara, 1955), s. 27-51

oldukça yaygındır³⁰. Köylerinin nüfusu ise tamamen Müslümanlardan meydana gelmekteydi.

Humus nahiyesi köylerinin başlıca mahsulâtı ise, buğday, arpa, mercimek, nohut ve culban ile muhtelif bahçe ve bostan mahsullerinden meydana geliyordu. Ayrıca önemli miktarda çeşitli meyve ağaçları da yetiştiriliyordu.

2.1.2. Menâsif Nahiyesi

Humus nahiyesinin batısı ve güney batısında yer alan Menâsif nahiyesinin güneyinde Şam sancağı, batısında ise Hısnü'l-Ekrâd nahiyesi bulunuyordu. Humus ve Menâsif nahiyelerini Asi Nehri ayırıyordu. Anti-Lübnan Dağları ile Lübnan Dağları arasında uzan nahiyesinin merkezi yani kasabası yoktu.

Köylerin ve mezraaların gelirlerinin büyük bir çoğunluğunu padişah hasları oluşturmakla birlikte, beylerbeyi hassı, zeamet, timâr ve vakıflara da tahsis edilmiştir.

Menâsif nahiyesi köylerinde üretilen başlıca mahsuller, buğday, arpa, mercimek, çeltik, nohut, susam, dürre, dıhn, soğan ve muhtelif bahçe ve bostan mahsulleri ile hayvan yemi olarak kullanılan culbân, küşne ve bakla (*fül*) idi. Ayrıca, çeşitli meyve ağaçları da yetiştiriliyordu.

Sancağın nüfusu Sünni Müslümanlarla Nuseyriler'den meydana geliyordu. Nuseyri köyleri sayıca fazla olmayıp, bunlar *Bilâbûl*, *Harbetü'l-Hammâm*, *Hübel*, *Kabkâniye-i Tahtâ*, *Nenûniye*, *Şibin*, *Târîn* ve *'Ud Cîbîl* (nam-ı diğer 'Ayn Cuneyl) adlı 8 köyden ibaretti.

2.1.3. Hısnü'l-Ekrâd Nahiyesi

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin kuzeyinde Hama sancağı, güneyinde ve doğusunda Menâsif nahiyesi, batısında ise Trablusşam sancağı yer alıyordu.

Bu nahiye aynı zamanda bir kaza merkezi olduğundan aynı adı taşıyan bir kasabası da vardı. Bu kasabanın 1552'de *Câmi'-i Kebîr*, *Türkmânân*, *Medrebîl?* ve *Nasârâ* adlı 4 mahallesi bulunmaktaydı³¹. Bu mahallelerden biri Hristiyan mahallesi olup, burada 80 hane ve 18 mücerred vergi nüfusu bulunmaktaydı ki, burası aynı zamanda kasabanın en büyük mahallesi konumundaydı. Yine Hısnü'l-Ekrâd

³⁰ Malikâne-divânî sistemi hakkında detaylı bilgi için eserin Dördüncü Bölümüne bkz.

³¹ *BA, TD, nr. 281*, s. 187-190

kasabasında muhtemelen Türkmenlerin oturduğu bir mahallenin olduğunu görmekteyiz. Burası da 64 hane, 10 mücerred ve 9 yetişkin erkek nüfusu ile kalabalık bir mahalle konumundaydı³². Kasabanın toplam yetişkin erkek nüfusu ise 288 hane, 76 mücerred ve 15 imam, hatib ve müezzinden ibaretti.

Köylerin ve mezraaların gelirlerinin büyük bir çoğunluğunu padişah hasları oluşturmaktaydı. Ayrıca gelirlerinin bir bölümü de beylerbeyi hassı, zeamet, timâr ve vakıflara tahsis edilmişti.

Köylerinde üretilen başlıca mahsuller, buğday, arpa, mercimek, çeltik, nohut, susam, düre, dıhn (*darı*)³³, soğan, pamuk (*penbe* veya *kutn*), hayvan yemi olarak kullanılan culbân, küşne, şûfân ve ‘alef ile muhtelif bahçe ve bostan mahsulleri idi. Ayrıca, çeşitli meyve ağaçları da yetiştirilmekteydi.

Hısnü’l-Ekrâd nahiyesi köylerinde, diğer iki nahiyeden farklı olarak, çok sayıda Hıristiyan köyü bulunmaktaydı. Köylerinin nüfusunu Hıristiyan ve Nuseyriler ile Sünni Müslümanlar teşkil ediyordu.

Bu nahiyede yer alan köylerden; Bağehlû, Barûhâ, Battâm, Berda’iye, Deyr-i ‘Ayâ, Du ‘ysir, Etre, Fenîdik, Hamîra, Harbetü’l-Ciyâb, Hasînü’ş-Şarkî, Kubbet-i A’nâz, Mahûriyye, Makles, Medertâ, Na’râ, Sekbetü’l-Hasîn, Şehrûrû’s-Süflâ, Tal’anîtâ, Tehhâse, Tell Halîfe, Tell-Harîdîn ve Zâre muhtemelen Sünni Müslüman; Hâsûrû’s-Süflâ ve’l-Fevkâ ve Hedayâ et-Tahâ Nuseyri; A’mâr, ‘Ayn-ı Bârde, Bahzeniye, Bak’îra, Belhanîn, Besûmâ, Bûlât, Civâniyât, Düveyr-i Liyân, Eşlûh, Falitiye, Faltâ, Harb-ı Garâ, Keferâ, Kefr İş, Lekîm, Serîsâ Mermenîtâ, Ruveys-i Nasârâ, Şidrâ ve Tuveyhid Hıristiyan; A’nâz ve Harîba da karışık nüfuslu olmakla birlikte Hıristiyanların çoğunlukta olduğu köylerdi.

2.2. Köy ve Mezraalar

Nahiyeleri oluşturan ve tahrir defterlerinde “karye” olarak ifade edilen köyler, hemen hemen bütün faaliyetleri tarım ve hayvancılığa dayanan ve kendilerini

³² BA, TD, nr. 281, s. 188-189

³³ Duhn: Hayvan yemi olarak kullanılan darı olup, M.Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı adlı eserinde dıhn olarak kullanmış (bkz. s. 101-102). Enver Çakar ise XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı adlı eserinde duhn olarak kullanmıştır (bkz. s. 230).

çevreleyen mezraalarla birlikte nazar-ı itibara alınan iskan yerleri olup, istismar sahaları hudutlarla belli edilmiştir³⁴.

Humus sancağı nahiyelerine bağlı olan köylerin isimleri, nüfusları ve hâsılları, eserin sonunda yer alan ekler kısmındaki tablolarda belirtilmiştir (bkz. Ek-2-3). Ekler kısmında bulunan bu tablolara bakıldığında, bir çok köyün birden fazla isimle anıldığı görülmektedir. Bu tür yerler, tahrir defterlerinde “Karye-i x nam-ı diğer x” şeklinde iki isimle birlikte ifade edilmiştir. İncelemiş olduğumuz tahrir defterinde, Menâsif nahiyesine bağlı bulunan ‘*Ud Cîbîl* köyü ‘*Ud Cîbîl nam-ı diğer ‘Ayn Cuneyl*³⁵ ve yine *Tûbân* köyü ise *Tûbân nâm-ı diğer Tûmâ*³⁶ şeklinde belirtilmiştir.

Humus sancağında bulunan köylerin gelirleri, diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, padişah ve sancakbeyi hasları ile zeamet, timâr, vakıf ve mülklere tahsis edilmiştir. Malikâne-divânî sisteminin yaygın olarak uygulandığı yerlerde köy ve mezraaların vergileri hisseler halinde vakıf ve mülk sahipleri ile padişah hassı, timâr ve zeamet sahipleri arasında paylaşılmıştır. Bazı köyler ise “tamamen vakıf” olup, sadece rûsûm-ı örfiyesi ve ikinci öşrü (*öşr-i şer‘î*)³⁷ miriye ait bulunuyordu. Bazıları ise “serbest vakıf” olup köyün bütün vergileri vakıf adına tahsil edilmekteydi.

Humus nahiyesinin *Kuteybe*, *Mübarekiye*, *Kayn*, *İkmâm*, *Zeydel* ve *Bahlâ* adlı köyleri; Menâsif nahiyesinin *Kuseyrü’l-Gazyî*, *Ekrûm*, *Ekkûm*, *Harbetü’l-Hammâm*, *Masyân*, *Akmâr*, *Heyd*, *Deyr-i Sufyân*, *Kefr Nân*, *Zeytâ*, *‘Âsûm*, *Kefr Beze*, *Bilâbîl* ve *Merâsiyâ* adlı köyleri; Hısnü’l-Ekrâd nahiyesinin de *Bûlât*, *Harîba*, *Falitiye*, *Faltâ*, *Ruveys-i Nasârâ*, *Harb-ı Garâ*, *Du‘aysir*, *A‘mâr*, *Tell-Harîdîn*, *Eşlûh*, *Etre*, *Hasînü’ş-Sarkî*, *Na‘râ*, *Berda‘iye*, *Tuveyhid*, *Sekbetü’l-Hasîn*, *Mermenîtâ*, *Kubbet-i A‘nâz*, *Besûmâ*, *Tehhâse*, *Keferâ*, *‘Ayn-ı Bârde*, *Şidrâ* ve *Bağehlû* adlı köyleri tamamen padişah hassı idi.

Humus nahiyesinin *Karteka*, *Salâ Şeyh İzzeddin*, *Deyr-i Ba‘alba*, *‘Arcûn*, *Kefr ‘Abdî* ve *Kefr Musa el-Garbiyye* adlı köyleri; Menâsif nahiyesinin *Deyr-i Eyyû*,

³⁴ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987, s. XXVIII; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 55

³⁵ BA, TD, nr. 281, s. 157

³⁶ BA, Aynı defter, s. 180

³⁷ “Karye-i mezbûre arâzisinden sahih-i vakf ve mülk olân arâzi vakf ve mülk defterine kayd olunub ashâbına suret-i defter virilüb tezvîr ve telbîs ile vakf ve mülk olân arâzinin hâsılı hesâb olunub ‘öşr ile yer yerden yazılmışdır. Vakf ve mülk defterine kayd olunan evkâf ve emlâkdan olıgeldüğü üzere ondan bir ‘öşr alınub ma‘dâsı sa‘ir arazi-i hâssa gibi beşde bir kasm olunub hâssa-i hümâyûna zabt olunâ”, BA, Aynı defter, s. 59

Lağtâyâ, Hûrû'l-Kabil, Kuds, Dârû'l-Kebîr, Buveydâ ve Mûdân adlı köyleri ile Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin *Lekim, Hamîra, Kefr İş ve Tell Halîfe* adlı köyleri vakıf köyler statüsünde idi.

Bunlardan başka, Humus sancağında geliri zeâmet ve timâr olarak tevcih edilen köyler de bulunuyordu. Bunlardan zeâmet olanlar; Menâsif nahiyesinden *Besitîn*³⁸ ile Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinden *Bahzeniye, Şehrûrû's-Süflâ, Tal'anîtâ, Zâre ve Medertâ* adlı köyler; timâr olanlar ise; Humus nahiyesinden *Nasîrîm, Fentekal, Deşâriye, Zeydel, Ağûc, Kaşba, Tell Cebûrîn, Şûmeriyye, 'Anto, Fetaslîs, Kefr Kât, Meskene, Semâkiye, Kefr 'Abd, 'Asile, Sekere, Mecdel, Ferûce, Kasîb, Nakîrû'l-Kâdı, Tabya ve 'Akîrâ* adlı köyler; Menâsif nahiyesinden *Harbetü'l-Kabû, Kâ'ie, Deyne, Hübel, Kabkâniye-i Tahtâ, Ebûş, Ba'yûn, Kefr Hatmo, 'Âmûdiye, Bûrha, Kazhel, Firâniye, Harbet-i Gâzî, Nenûniye, Tûbân nâm-ı diğeri Tûmâ, Habîbü'l-Haşeb, Harîbe ve Fereî;* Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinden de *Civâniyât, Barûhâ, Deyr-i 'Ayâ, Düveyr-i Liyân, Makles, Battâm, Mahûriyye, Belhanîn, Hedayâ et-Tahâ, Hâsûrû's-Süflâ ve 'l-Fevkâ, Fenîdik, Serîsâ ve Bak'îr* adlı köylerdi.

Malikâne-divânî sisteminin yaygın olarak uygulandığı yerlerde köy ve mezraaların vergileri, vakıf ve mülkler ile padişah hassı, timâr ve zeâmet sahipleri arasında hisseler halinde paylaşılmıştı. Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan *A'nâz* köyü hem padişah hassı hem de vakıf olarak, Humus nahiyesinde *Batûîn, Bedâris, Kefr 'Ayâ* ve *Termu'allâ* köyleri ise timâr sahipleri ve vakıflar arasında hisseler halinde paylaşılmıştı.

Humus nahiyesinde bulunan *Râğa ve Restân* köyleri, Menâsif nahiyesinde bulunan *Herbel, Şibin, Târîn* gibi bazı köylerin ise, mîrlîvâ hassı olarak verildiği görülmektedir. Bu köylerden bazıları da Humus sancağı dışındaki sancakbeylerine has olarak verilmiştir. Meselâ, Menâsif nahiyesinde bulunan *Herbel*³⁹ köyü Trablus mîrlîvâsına ve *Târîn*⁴⁰ köyü de Safed mîrlîvâsına has olarak verilmişti.

³⁸ Bu köy, Mısır Divân Kâtibi olan Ahmet Bey'e zeâmet olarak verilmiştir. *BA, TD, nr. 281, s. 168*

³⁹ *BA, Aynı defter, s. 162*

⁴⁰ *BA, Aynı defter, s. 165*

Tablo-3
Hane Sayılarına Göre Köy Grupları (1552)

Nahiyeler	MOK	1-25	26-50	51-100	101-200	201-300	Toplam
Humus	1	34	16	5	3	1	60
Menâsif	1	35	6	6	2	-	50
Hısnü'l-Ekrâd	1	33	9	4	-	1	48
Toplam	3	102	31	15	5	2	158

MOK= Meskûn olmayan köyler

Humus sancağındaki köyler, yukarıdaki Tablo-3'te nüfuslarına göre gruplara ayrılmıştır. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, 1552 yılında Humus sancağında yer alan 158 köyden 102'sinin yani % 64,56'sının vergi nüfusu 1-25 hane arasında, 31'inin yani % 19,62'sinin vergi nüfusu 26-50 hane arasında, 15'inin yani % 9,49'unun vergi nüfusu 51-100 hane arasında, 5'inin yani % 3,16'sının vergi nüfusu 101-200 hane arasında, 2'sinin yani % 1,27'sinin vergi nüfusu da 201-300 hane arasında değişmekteydi. Bu zamanda 3 köy de meskûn olmayıp⁴¹, bunların toplam köy sayısına oranı % 1,90 idi. Görüldüğü gibi, Humus sancağındaki köyler genellikle 1-25 haneden oluşan iskân mahalleri olup, çok az sayıda köyün nüfusu 100 haneden fazlaydı.

Tablo-4
İnanç Yapısına Göre Köy Grupları (1552)

Nahiyeler	Meskûn Olmayan	Müslüman	Nusayrî	Hıristiyan	Karışık	Toplam
Humus	1	59	-	-	-	60
Menâsif	1	41	8	-	-	50
Hısnü'l-Ekrâd	1	22	2	21	2	48
Toplam	3	122	10	21	2	158

Humus sancağı köylerinin nüfusu Sünni Müslümanlar ile Nusayrî⁴² ve Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Meskûn köylerin 122'si yani 78,71 gibi büyük çoğunluğu Sünni Müslüman, 10'u yani % 6,45'i Nusayri, 21'i yani % 13,55'i Hıristiyan, 2'si yani % 1,29'u da karışık (Müslüman-Hıristiyan) nüfuslu idi. Fakat,

⁴¹ Meskûn olmayan bu köyler, Humus nahiyesinde *Hamîretü'l-Müşeyrefe*, Menâsif nahiyesinde *Kefr Beze* ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde ise *Harbetü'l-Ciyâb*'tir.

⁴² Nusayrîler hakkında ayrıntılı bilgi için eserin Üçüncü Bölüm'üne bkz.

nüfusu karışık olan bu 2 köyde de Hıristiyanlar çoğunlukta idi. Netice itibariyle gayr-i Müslimler sadece sancağın Hısnü'l-Ekrâd nahiyesine tabi olan köyleri ile bu nahiyenin merkezi olan ve aynı adı taşıyan kasabasında meskûn idiler (bkz. Tablo-4). Bazı köylerde ise Türkmenler'in yerleştikleri görülmektedir. Meselâ, Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin *Fenîdik*⁴³ ve *Harbetü'l-Ciyâb*⁴⁴ adlı köyleri Türkmen köyleri idi.

Köylerde yaşayan reâyânın asıl geçim kaynağını tarım ve hayvancılık teşkil ediyordu. Bazı köylerde ise değirmen (tâhûn veya âsiyâb)⁴⁵ ve dâlyân⁴⁶ gibi çeşitli kazanç vasıtaları bulunuyordu. Dolayısıyla, reâyânın bir kısmı kazançlarının tamamını veya bir bölümünü buralardan temin ediyordu. Meselâ, Humus nahiyesinin Cûsiye köyünde *Tâhûn-ı Dividâriye* adı verilen ve kapasitesi 5 taş (hacer) olan değirmenden devlet için elde edilen hasıl 5.040 akçe idi⁴⁷. Ayrıca, Menâsif nahiyesinin *Kuseyrü'l-Gazyî*, *Harbetü'l-Kabû*, *Kuds* ve *Mûdân* köylerinde geçimlerini balıkçılıkla temin eden reâyâ "dâlyân mahsûlü" için devlete yıllık 960 akçe vergi veriyorlardı⁴⁸.

Köylerde bulunan ve bazı önemli görevler ifâ eden kişiler bu görevlerine binaen, âvâriz-ı divânîye ve tekâlîf-i örfiyeden muâf sayılmışlardı. Meselâ, Humus nahiyesinin *Firûz* adlı köyünde sakin olan *Şeyh Harfûş*⁴⁹ ile yine aynı nahiyenin *Îl* adlı köyünde sakin olan *Şeyh Medlic veled-i Mûsa*⁵⁰ ve *Hamîrâ* adlı köyünde sakin olan *Hızır*⁵¹ adlı şahıslar, Humus sancağını zabt ve koruma ile görevli olan *Gazze Alaybeyi Mehmed*

⁴³ "Mezkûrlar Türkmen tâifesinden olup kadîmden eyyâm-ı şitâlarda Safita nâhiyesinde kışlayub eyyâm-ı sayfide işbu mezraa'aya çıkarlar", *BA, TD, nr. 281*, s. 236

⁴⁴ "Türkmân tâifesi mütemekkin olup zirâ'at ider", *BA, Aynı defter*, s. 229

⁴⁵ *BA, Aynı defter*, s. 56, 89

⁴⁶ *BA, Aynı defter*, s. 127

⁴⁷ *BA, Aynı defter*, s. 89

⁴⁸ *BA, Aynı defter*, s. 127, 136, 137, 142

⁴⁹ "Mezkûr Şeyh Harfûş Humus Sancağının hıfz-u hırâseti fermân olunân Mehmed Bey zide mecdehûya kılâğuzluk maslahatında ve sâ'ir umûrda atlanub hizmet üzere olmak için tasarrufunda olan bir çiftlik yerinin mahsûlüne mutasarrıf olup ve avâriz-ı divânîyeden mu'âf olmak için hükm-i şerif virilmeğin madamki vech-i meşrûh üzere kılâğuzluk hizmetinde ve sâ'ir umûrda atlanub hizmet-i lâzimesin bi-kusur edâ eyleye ber-muceb-i emr-i şerif tasarrufunda olan bir çiftlik yerinin mahsûlüne mutasarrıf olup avâriz-ı divânîyeden mu'âf ve müsellemler ola", *BA, Aynı defter*, s. 58

⁵⁰ "Mezkûr Şeyh Medlic hâliyâ Humus Sancağının hıfz-u hırâseti fermân olunân Gazze Alaybeyi Mehmed Bey zide mecdehûya kılâğuzluk maslahatında ve sâ'ir umûrda atlanub hizmet itmek üzere tasarrufunda olan bir çiftlik yerinin mahsûlüne mutasarrıf olup ve avâriz-ı divânîyeden mu'âf olmak için hükm-i şerif vârid olmağın vech-i meşrûh üzere kılâğuzluk hizmetinde ve sâ'ir umûrda atlanub hizmet-i lâzimesin bi-kusur edâ eyleye ber-muceb-i emr-i şerif tasarrufunda olan bir çiftlik yerinin mahsûlüne mutasarrıf olup avâriz-ı divânîyeden mu'âf ve müsellemler ola", *BA, Aynı defter*, s. 62

⁵¹ "Mezkûr Hızır Humus Sancağının hıfz-u hırâseti fermân olunân Gazze Alaybeyi Mehmed Bey zide mecdehûya kılâğuzluk hizmetinde ve sâ'ir umûrda atlanub hizmet itmek üzere tasarrufunda olan bir çiftlik yerinin mahsûlüne mutasarrıf olup ve avâriz-ı divânîyeden mu'âf olmak için hükm-i şerif virilmeğin madamki vech-i meşrûh üzere kılâğuzluk hizmetinde ve sâ'ir umûrda atlanub hizmet-i lâzimesin bi-kusur edâ eyleye ber-muceb-i emr-i şerif tasarrufunda olan bir çiftlik yerinin mahsûlüne mutasarrıf olup avâriz-ı divânîyeden mu'âf ve müsellemler ola", *BA, Aynı defter*, s. 67

Bey'e kılavuzluk yaptıklarından dolayı, tasarruf ettikleri çiftlik yerinden elde ettikleri mahsûl için âvârız-ı divânîyeden muâf tutulmuşlardı.

“Mezraalar”a gelince; bunlar köylülerin tarım yapıp işledikleri yerlerdir. Bu yerler genellikle, köy alanı içinde olup, köylere ait olan asıl tarlalardan ayrı olarak tepeler arasına yayılmış sürülebilir küçük alanlardır⁵². Tahrir defterlerinde mezraaların yerleri ve hangi köye ait oldukları iyice tayin edilirdi. Nitekim, incelediğimiz defterde de mezraalar “Mezraa-i x der-nezd-i karye-i x” şeklinde ifade edilerek hangi köyün yanında bulunduğu gösterilmiştir⁵³.

1552 yılında Humus sancağındaki toplam mezraa sayısı 744 olup, bunların 287'si Humus nahiyesinde, 329'u Menâsif nahiyesinde, 128'i de Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde yer almaktaydı.

Mezraalarda çiftlik bulunmamaktadır. Bunlar, genellikle reâyâ tarafından “maktû” yani önceden belirlenmiş bir vergi karşılığında işletilmektedir ki, buna “hâsıl” denir. Humus sancağına bulunan mezraaların hâsılları, padişah hassı, ümerâ hassı, zeâmet, timâr, vakıf veya mülk olarak verilmiştir.

3. Sancak Yönetimi

3.1. Örf Mensupları

Osmanlı Devleti'nde yönetim şekli, sancak ve eyâlet idaresi prensibine dayanmaktaydı. Devlet toprakları eyâletlere, eyâletler ise sancaklara bölünmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nde temel idarî ünite *sancak* idi. Humus sancağında da, Osmanlı Devleti'nin diğer sancaklarında olduğu gibi yönetici sınıfını *ümerâ* (ehl-i örf) ve *ulemâ* (ehl-i ilm) oluşturmaktaydı.

Osmanlı idarî sisteminde en önemli idarî birim olan sancakların yöneticileri merkezden tayin edilen *sancakbeyi* (*mîrlivâ*) ile *kadı* idi. Sancakbeyi, sancakta padişahın icra yetkisini temsil eden en büyük yönetici konumundaydı. Belirli bir bölgedeki sancakların bir araya gelmesiyle de daha büyük idarî birim olan *vilâyet* veya *eyâlet* adı verilen ve *beylerbeyi*, *mîr-i mîran*, *vali* veya *emirü'l-ümera* denilen yöneticiler tarafından yönetilen idarî üniteler meydana gelmekteydi.

⁵² Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Paletsine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th Century*, Erlangen, 1977, s. 29; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 64

⁵³ Bkz. *BA, TD, nr. 281*, s. 82

Sancakbeyinin tayininde Şu yol takip ediliyordu: Daha nceki vazifesinde muvaffakiyet gösteren kul, vazifesi icabı bağlı bulunduğu makam sahibinin arzı üzerine veya re'sen padişah tarafından tayini planlanıyor, bu durum kendisine ve tayin edildiği sancağın kethüdasına bir ferman ile bildirilirken, Divan-ı Hmyn'un *Tahvil Kalemi*'nde hangi yılın hangi ayının hangi gününden itibaren, ne kadar hassı ile gönderildiği *rzname*'ye kaydediliyordu. Böylece tayin edilen Şahıs, fermanı alınca, berat almak için merkeze baŐvuruyordu. Berat geldiği zaman ise atama tamamlanmıŐ oluyordu⁵⁴.

Sancakbeylerinin yanında *Mir-i alem* veya *Emir-i alem* adı verilen bir sancaktar bulunuyordu. Bu kişi sancağı muhafaza etmekle görevli olup, yeni sancakbeyine sancağını götürür ve mansıbının alameti olan sancağı kendi eliyle beye verirdi⁵⁵.

Sancakbeylerinin maiyetlerinde bir *kapu halkı* ve bu kapu halkının amiri durumunda olan bir *kapu kethüdası* bulunurdu. Kapu kethüdaları sancakbeyi ile birlikte atanır, onların görevlerinden ayrılmaları ile kendileri de görevden ayrılmış sayılırdı. Kapu kethüdası sancakbeyinin tam yetkili vekili durumundaydı⁵⁶. Sancakbeyi ile merkezi hkmet (*Divân*) arasındaki yazıŐmalar da genellikle sancakbeyinin *kapı kethüdası* vasıtasıyla yapılırdı. Sancakbeyinin yardımcısı konumunda olan *Sancakbeyi kethüdası*, aynı zamanda timâr tasarruf etmekteydi⁵⁷.

Sancakbeyi sancağın en yetkili amiri olup, görevleri özellikle idarî ve askerî alanda yoęunlaŐmıŐtı. Sancakbeyinin görevlerini Şu Şekilde sıralamak mümkündür:

* Kapı halkı ve emrindeki timrlı sipahi askeri ile daima hazır bir asker olup, çağırıldığı zaman emrine girmesi gereken otoritenin emrine girmek.

* Sancaktaki çeşitli görevlere atama yapılması amacıyla teklifte bulunmak.

* Sancağı dahilindeki kalelerin tamiri ve çeşitli imar faaliyetlerine yardım göndermek.

⁵⁴ Yaşar Yücel; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", s. 665-666

⁵⁵ Enver akar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 67; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Szluğ I*, İstanbul, 1983, s. 526

⁵⁶ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 53-54

⁵⁷ Enver akar, *Aynı eser*, s. 67.

* Sancak dahilindeki asayişini sağlamak ve adaleti temin etmek. Kadı ile birlikte hareket ederek sancağın asayişini bozan ve şekavet hareketlerinde bulunanların takibatlarını yaparak, cezalandırılmalarını sağlamak⁵⁸.

Sancakbeyi, emri altında bulunan *subaşı*, *alaybeyi*, *dizdar* ve *sipahileri* ağır suç işledikleri takdirde cezalandırma yetkisine sahipti. Bunlar ağır suç işledikleri takdirde ya idam edilir veya bir uzuvları kesilirdi. Ancak, bunun yapılabilmesi için kadının hükmü olması şarttı. Sipahiler sefere gitmemek ve adam öldürmek gibi ağır suç işledikleri takdirde tımârları ellerinden alınır. Fakat, bunun için kadı ile birlikte sancakbeyinin arzı da gerekmektedir. Sancakbeyi ve kadı sipahi dirliğinin haksız yere elinden alınmasına neden olmaları onların azline dahi yol açabilirdi⁵⁹.

XVI. yüzyılda Humus sancağını yönetmiş olan sancakbeyilerinden adlarını ve dönemlerini tespit edebildiklerimiz aşağıdaki Tablo-5'te gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılan Humus'un yönetimine ilk olarak *İhtimanlu Kasım Bey* atanmıştır. Bundan sonra ise, 1522'de *Çavuş Ahmed Bey*'i, 1527'de *Korkmas oğlu Mehmed Bey*'i, 1545'de *Şeyhi Bey*'i, 1565'de de *Keyvan Bey*'i Humus sancakbeyi olarak görmekteyiz.

Tablo-5
Humus Sancakbeyleri⁶⁰

<i>Tarih</i>	<i>Sancak Beyleri</i>
1517	İhtimanlu Kasım Bey
1522	Çavuş Ahmed Bey
1527	Mehmed Bey veled-i Korkmas
1545	Şeyhi Bey
1565	Keyvan Bey

Sancakbeyi'nden başka Humus sancağında *alaybeyi*, *çeribaşı*, *subaşı*, *dizdar* ve *şehir kethüdâsı* gibi önemli görevler icra eden askerî sınıf mensupları da bulunmaktaydı.

⁵⁸ Orhan Kılıç, *Aynı eser*, s. 51; Yaşar Yücel, *Aynı makale*, s. 666

⁵⁹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s. 26

⁶⁰ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliği'nin İdarî Taksimatı", s. 357, 359, 360, 362

Alaybeyi, bir sancaktaki tımârlı sipahilerin komutanı olup, *serbest dirlik* tasarruf ederdi. Sancakbeyinden sonra sancaktaki en büyük askerî amir konumundaydı. Alaybeyi, sancak sipahilerinin de nazar-ı itibarı dikkate alınarak, beylerbeyi ve sancakbeyinin arzları doğrultusunda tayin edilirdi. Uygunsuz bir davranışları görüldüğü takdirde beylerbeyi ve kadının arzı ile görevlerinden azledilirlerdi. Herhangi bir vazifede yararlılık gösteren alaybeyinin maaşına terakki buyurulması da yine beylerbeyinin arzı ile olurdu⁶¹.

Alaybeyleri sefer sırasında sancağındaki tımârlı sipahiler ile sancakbeyinin emrine girerlerdi. Aynı zamanda kendilerine bağlı olan sipahilerin *yoklama* ve *müfredat defterlerini* de tanzim eder ve bu defterleri tasdik ederek ilgili birimlere teslim ederlerdi⁶².

Tımâr tevcihlerinde alaybeylerinin tımâr talebinde bulunan kimselerin sipâhi-zâde olduklarına dair şahitlikleri dikkate alındığı gibi, alaybeyleri bunlar hakkında "*kılıca yarar kimseler*" olduklarına dair i'lâm da takdim edebilirlerdi. Fakat tımâr tevcihinde beylerbeyleri ve sancakbeyinin rolü daha önemliydi⁶³.

Çeribaşı, sipahi, müselleme, voynuk, evlâd-ı fatihân ve emsali askerî teşekküllerin zabitlerinden birinin adıdır⁶⁴. *Serasker* olarak da adlandırılan çeribaşı, sancakta alaybeyinden sonra en yüksek rütbeli sipahi subayı idi. Kanuni Sultan Süleyman dönemi kanunnâmelerinde, çeribaşının genelde serbest tımâr tasarruf ettikleri kaydedilmektedir. Ancak bazen zeâmet tasarruf ettikleri de görülmektedir⁶⁵. Çeribaşının görevi, memur olduğu yerlerin asayişini temin etmek, sefer sırasında ve muhafazalarda gereken *eşkinici* (savaşçı) askerleri çıkarmak ve savaşın sona erdiği senelerde iktiza eden muâfiyetleri tahsil eylemektir. Sipahi çeribaşılar, tasarruf ettikleri dirliklerin bulunduğu sancakta oturlardı⁶⁶.

Subaşı, beylerbeyi veya sancakbeyinin kendi görev bölgesinde güvenliği sağlamakla görevlendirdiği kişi olup, yönetimde özel bir konuma sahipti. Kadının

⁶¹ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 50; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 78

⁶² Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 59

⁶³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 46; Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 78

⁶⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 353

⁶⁵ Abdulkadir Özcan, "Çeribaşı", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 270; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunâmeleri*, IV, İstanbul, 1992, s. 316

⁶⁶ Mehmet Ali Ünal, *Aynı eser*, s. 47; Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 80; M. Zeki Pakalın, *Aynı eser*, s. 353

hükümünün uygulanmasında önemli bir rol oynayan subaşı, Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar doğrudan doğruya merkezden tayin edilmekteydi. Daha sonra beylerbeyi ve sancakbeyine bağlı ve onlar tarafından atanan bir hizmetli durumuna gelmiştir. Subaşılardan tayin işlemleri, sancakbeyinin durumu kadıya bildirmesinden ve bunun sicile işlenmesinden ibaretti⁶⁷.

Öte taraftan, sancak sınırları dahilinde kalan topraklar, bir yandan kazalara ayrılırken, diğer taraftan da subaşılıklara ayrılmıştı. Sancakbeyi, sancak dahilindeki bu subaşılıklardan her birine kendi adamlarından birini atardı. En kalabalık olan şehir için de ayrı bir subaşı görevlendirilirdi⁶⁸.

Sancak merkezi olan kazada, subaşının yetkileri, kazanın merkezi olan şehir ile o şehrin nahiyesini teşkil eden pek yakın birkaç köyden ileri geçmemekteydi. Kaza merkezi ile nahiyesi dışında kalan köyler *serbest tımâr* olarak verilmiş ise, böyle yerlerin güvenliğini dirlik sahiplerinin kendileri sağlamaktaydı. Serbest olmayan köylerin güvenliği ise sancakbeylerinin tayin ettiği *sancak subaşısı* tarafından sağlanırdı. Sancakbeyleri, her kazaya birer *toprak subaşısı*, köylere ise köy subaşılarını gönderirlerdi. Bunlar kazanın kadısı emrinde olarak sancakbeyi adına güvenliği sağlamakla görevli idiler. Sancak subaşısı, toprak ve köy subaşılarının başında bulunmaktaydı⁶⁹.

Subaşının emri altında bir asesbaşı ve *asesler kethüdâsı* ile *ases*lerden ibaret olan bir emniyet kuvveti vardı. “Zaim” veya “zâimü'l-vakt” da denilen subaşı, kendisine bağlı olan bu emniyet kuvvetleri ile birlikte vazifesi “bâd-ı hevâ” adı altında toplanan *cürm-ü cinayet*, *niyâbet*, *resm-i arûsane* vergilerini toplamak gibi mali görev ile genel güvenliği sağlanması ve kadı hükümlerinin uygulanması idi⁷⁰.

Dizdâr, şehir kalesi ile ilgili bütün işlerinden sorumlu olup, kale erlerinin komutanı ve aynı zamanda kalenin muhafızı idi⁷¹. XVI. yüzyılın sonlarında genellikle Kapıkulu askerleri arasından tayin edilmekteydiler. Bu şekilde atanan kapıkulunun ulûfesi hazineye kalmakta, kendisine bazı yerler tımâr olarak verilmekteydi⁷².

⁶⁷ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 50; Yaşar Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, s. 666

⁶⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 81

⁶⁹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 29; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, II, s. 64

⁷⁰ Mustafa Akdağ, *Aynı eser*, s. 64; Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 82

⁷¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 469

⁷² Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998, s. 154

Kale dizdârları, beylerbeyi ve sancakbeyinin arzı üzerine veya padişahın beratı ile atanıyordu. Hizmetlerinde herhangi bir kusuru olmadığı müddetçe görevlerinde kalıyorlardı. Yaşlı olmaları münasebetiyle görevini layıkıyla yerine getiremeyeceği anlaşılan dizdârlar ise beylerbeyinin arzı ile görevlerinden azledilip yerlerine yeni dizdârlar atanıyordu⁷³. Dizdâr, görevleri gereği, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıya karşı sorumluydu.

Dizdârın en önemli görevi, kaleyi ve şehri korumaktı. Ayrıca, kalede bulunan değerli eşyaları korumak, hapishaneden sorumlu olmak ve şehrin asayişini sağlamak gibi görevleri de vardı⁷⁴. Kale dizdârının emrinde kethüda ve yeteri miktarda da kale eri bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devletle halk arasındaki ilişkileri sağlamak amacıyla her şehirde birer *Şehir Kethüdâsı* bulunurdu. Şehir halkını hükümet nezdinde temsil eden Şehir Kethüdâsı, yerine getirdiği fonksiyon ve görevi itibariyle bugünkü belediye başkanına benzetilebilir. Fakat, bunlar bugünkü belediye başkanları gibi halkın tamamının katıldığı bir seçimle değil, şehir ileri gelenlerinin ve halkın üzerinde ittifak sağladığı bir kişinin hükümete teklif edilmesi ile olurdu. Halkın tercih ettiği kişi, sancakbeyi tarafından merkeze arz edilip, merkezden gelen *berât-ı hümayûn* ile atama işlemi tamamlanırdı. Yalnız seçilen kişinin halk tarafından sevilen ve sayılan birisi olmasına dikkat edilirdi. Memnun kalınmadığı takdirde, sancakbeyi tarafından durum merkeze bildirilir ve yerine başkasının atanması talep edilirdi⁷⁵.

Devletle halk arasında idarî ve malî konularda arasında aracılık yapan Şehir Kethüdâsının muhtelif görevleri vardı. Şehre gelen mübaşir, ulak gibi resmi görevlilere hizmet etmek, barınma ve beslenme problemlerini çözmek, bir şehirden diğer şehre giden üst yöneticilerin yol boyunca ihtiyaçlarını karşılamak, sefere çıkan veya bir yerden diğerine “sevk ve intikâl” eden askerî birliklere ihtiyaçları olan zahireyi temin etmek gibi idarî görevlerinin yanı sıra, malî açıdan vergilerin “tevzi ve taksim” edilmesi, mahallelerde “hal-ü vaktine” göre kimin ne kadar vergi vereceği ve kimin muaf olduğunun tespit edilmesi gibi görevleri de yerine getirmekteydi⁷⁶.

⁷³ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 64

⁷⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 88; Orhan Kılıç, *Aynı eser*, s. 64

⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 49

⁷⁶ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 157-158

Şehir Kethüdâsının yanı sıra her mahallenin de bir kethüdâsı bulunmaktaydı. *Reis* adı da verilen bu kethüdânın başlıca görevi mahallenin dirlik ve düzenini sağlamaktı. Mahalle kethüdâları, şehir kethüdâsına bağlı olarak çalışırlar ve güvenliğin sağlanmasında mahalle bekçileri ile işbirliği yaparlardı⁷⁷.

Muhtesip, kadının emri altında, toplumun san'at ve ticaret hayatını düzenleyen ve kontrol eden görevlidir. Osmanlı Devleti reayanın huzur içinde yaşaması için bir takım tedbirler almaktaydı. Bu tedbirler arasında halkın gıda ihtiyaçlarının giderilmesi, san'at ve ticaret hayatının düzenli şekilde yürütülmesi gibi görevlerini muhtesip üstlenmişti.

Osmanlı Devleti'nde *ihtisâb* bir yönüyle kamu düzenini sağlamayı amaç edinmiş bir müessese olarak gözükmekte, diğer taraftan da devlet için bir gelir kaynağı teşkil etmekteydi. Çarşı ve pazarlardaki alış-verişlerde, verilen narhtan fazla fiyata mal satanlardan alınan cerîmelere, çarşı ve pazarlarda perâkende olarak satılan maddelere konulan vergilere *ihtisâb rüsûmu* denirdi ki, bunu muhtesip toplamaktaydı⁷⁸.

Muhtesibin başlıca görevleri, şehir ve kasabalarda esnaf ve zanaatkârları denetlemek, esnafın sattığı mallara narh vermek, kullanılan ölçü ve tartıları kontrol etmek, istifçileri takip etmek, yaptığı bu işlerin karşılığı olarak da ihtisâb rüsûmu, damga resmi, mizan resmi, bâc-ı bazar vb. gibi vergileri toplamaktan ibaretti. Beledî hizmetlerde kadının yardımcısı sayılıyordu⁷⁹.

3. 2. Ulemâ (Ehl-i İlm)

Osmanlılarda ulemâ, öğretim (*tedris*), fetvâ (*iftâ*) ve yargı (*kazâ*) gibi üç alanda önemli görevler üstlenmişti⁸⁰.

Kişiler arasında meydana gelen her türlü dava ve anlaşmazlıkların çözümlenmesine *kazâ* denilmekte olup, bu görev kadılar tarafından yürütülürdü. Her kazanın başında en büyük sivil ve adlî amir olarak *kadı* bulunurdu. Osmanlı merkezîyetçi idaresinin esasını, birer kazayı idare eden bütün kadıları hiçbir vasıta olmadan doğrudan doğruya *Divân-ı Hümayun*'a bağlı olmaları ve oradan emir almaları teşkil etmektedir. Seferber haldeki ordu ve askerî müesseselerin işleyişinin kadının

⁷⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 50

⁷⁸ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 30

⁷⁹ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 159

⁸⁰ Rifat Özdemir, *Aynı eser*, s. 177

murakabe ve nezâretleri altında olması, kadılığın Osmanlı idaresindeki birinci planda gelen ehemmiyetini izah eder⁸¹.

Kadı olabilmek için *sahn* medreselerinden çıktıktan sonra Bağdad, Kahire, Konya, Bursa, Edirne gibi yerlerin kadıları yanında *danişmentlik* yani stajyer olarak hizmet görmüş olmak şart idi. Kadı adayı 3-5 yıl belki daha fazla süre olabilen stajyerlik süresini bitirdikten sonra, İstanbul'a gelerek, bir sene kadar "mülazemet" (maaşsız hizmet) süresini doldurur ve ancak bundan sonra bağımsız olarak bir yerin kadılığına atanırdı⁸². İstanbul, Bursa ve Ankara'daki yüksek medreselerde müderrislik edenler arasından da arzu edenlere kadılık veriliyordu. Fakat, büyük şehirlere kadı olabilmek için ilmiye sınıfında yüksek kademelere çıkmış olmak gerekirdi⁸³.

Kadılıklar, eyalet-sancak, büyük ve küçük kazalar olmak üzere başlıca iki sınıfı. Kaza kadısı tayinleri *Divân-ı Hümayun* içtimalarının haftada dört gün devamı esnasında ve arz günü denilen günde kazaskerlerin (Anadolu veya Rumeli Kazaskerleri) padişaha arzı ile olurdu. Kaza kadılarının görev süreleri 20 ay olup, bu süreyi dolduran kadı mâzul olarak İstanbul'a gider ve her Çarşamba günü kazasker dairesine mülazemet edip tekrar atanmak için sırasını beklerdi⁸⁴.

Kadıların yetki ve görevleri oldukça geniş olup, bunları hukukî, askerî ve beledi olmak üzere üç bölümde incelemek mümkündür.

Hukukî açıdan kadı, şer'î mahkemenin reisidir. Her türlü anlaşmazlıklar ve cezaî müeyyideleri gerektiren suçlar "meclis-i şer'" denilen kadının başkanlık ettiği mahkemede çözümlenirdi. Her türlü alacak, borç ve miras davaları ile arazi ihtilafı *ehl-i örf* ve *reaya* arasındaki anlaşmazlıklar kadı tarafından halledilirdi⁸⁵. Kadı, *Haneî Mezhebi* üzere hüküm verirdi. Nikâh, evlenme, miras taksimi, yetim ve mal-ı gaibin muhafazası, vasi tayin ve azli, vasiyetlerin ve vakıfların hükümlerine riayet edilmesinin nezareti, cürm-i cinayet ve sair davalar, yani şer'î ve hukukî bütün işlemler kadılar tarafından görülür ve verilen hüküm hükümete bildirilerek oranın vereceği karara göre infaz olunurdu⁸⁶.

⁸¹ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", s. 48

⁸² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 70

⁸³ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", s. 48

⁸⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara, 1984, s. 105, 94

⁸⁵ Yaşar Yücel; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", s. 667

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 108-109

Askerî görevleri arasında ise, sefer sırasında orduya gerekli olan zahirenin toplanması ve ordu karargahına ihraç edilmesi içinde bu işe memur olan kimselere kendi hudutları içinde yardımcı olmak⁸⁷, avâriz hâneleri tespit ederek avâriz bedellerini toplamak ve kürekçi bedellerinin toplanması bulunmaktaydı⁸⁸.

Kadı, bulunduğu şehrin belediye hizmetlerinin yürütülmesinden sorumlu en üst amirdi. Şehir kethüdâsı, çöpçübaşı, mimarbaşı, esnaf kethüdâları, pazarbaşı ve muhtesip gibi kişilerden oluşan bir çeşit belediye meclisinin başkanı idi. Esnafın sattığı her türlü ticari malın mevsimine göre fiyatını (*narh*) belirlerdi⁸⁹.

Kadı görevlerinin büyük bir bölümünü mahkemede yürütüyordu. Mahkemede kadının başlıca yardımcıları *nâip*, *muhzırbaşı* ve *muhzırlar* ve *kâtipler*di. Ayrıca, *mukayyid*, *mahkeme imamı*, *kethüdâ*, *çukadar*, *fetih-hân* gibi görevliler de vardı⁹⁰.

Her eyalet ve sancakta XVI. yüzyılın sonlarına kadar *toprak kadısı* adı altında kazâ kadısından ayrı olarak seyyar kadılar da mevcuttu. Bunlar, reayanın sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeamet ve timâr sahipleri gibi *ehl-i örf* mensupları tarafından haksızlığa uğratılmaları halinde *Divân-ı Hümayun*'a gelen şikayetler üzerine, hadiselerin tahkik ve gerektiğinde halledilmesi için görevlendirilirlerdi⁹¹.

⁸⁷ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 81-82

⁸⁸ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul, 1983, s. 121

⁸⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 52

⁹⁰ Bu görevliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 196-200; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 97-98; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 53

⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, s. 126

İKİNCİ BÖLÜM

HUMUS ŞEHİRİ

I. HUMUS ŞEHİRİNİN COĞRAFİ DURUMU

Humus Şehri, Orta Suriye’de tarıma elverişli olan büyük bir ovanın ortasında, ortalama yüksekliği 1585 m. olan Ensariye Dağı ile 2135 m. olan Anti-Lübnan Dağ Silsilesi’ni ayıran alçak alanda geçen deniz ikliminin etkisi altında kalan, antik devirden itibaren çok gelişmiş olan sulama şebekelerine sahip bir şehirdir. Palmira ve Deyrizor vasıtasıyla İnan Körfezi ile Akdeniz, Şam ile Halep yolları ve Halep-Humus- Rayak-Beyrut demiryolu üzerinde önemli bir bağlantı noktasındadır¹.

Asi Nehri, Suriye’nin denetimi altında bulunan Lübnan sınırları içindeki Bekaa Vadisi’nden doğmakta, Bekaa Vadisi içinde yaklaşık 35 km aktıktan sonra, Suriye sınırları içinde Homs (Hama) Gölü’ne boşalmaktadır. Bu gölün hemen altında 20.000 hektarlık Hama-Humus sulaması yer almaktadır. Humus şehrinin hemen batısında bulunan bu göl, Mısırlıların M.Ö. 2000 tarihinde Asi Nehri üzerinde Kadeş yakınlarında bir baraj kurulması sonucunda oluşmuştur. Asi Nehri kıyısında sulama yoluyla buğday, arpa, mısır, darı, mercimek, nohut, pamuk gibi çeşitli tarım ürünlerinin yanı sıra çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilmektedir. Humus kentinin içme suyu ise ortaçağdan kalan kanallar ile sağlanmaktadır.

Şehrin etrafında bostanlar ve ziraat yapılan küçük araziler mevcuttu. Nitekim, 1552 tarihli Tapu-Tahrir Defteri’nde öşür alınan 8 tane bostan ve araziye tespit edebilmekteyiz².

II. HUMUS ŞEHİRİNİN FİZİKİ YAPISI

1. Kale

Humus Şehri’nin göze çarpan en önemli yapısı kalesidir. Kale, yığma bir tepe üzerine kesme taşlardan inşa edilmiş, sağlam bir yapı olup, duvarlarının taşları nakışlıydı. Batıya açılan demir kanatlı kapısı vardı. Kalenin dört bir etrafında hendek yoktu ve iç kısımlarında evler bulunmaktaydı. Ayrıca, iç kısmında oturan dizdâr ile onun sorumluluğu altında olan kale erleri yer almaktaydı. Şehrin su ihtiyacı ortaçağdan

¹ Robert Mantran, “Humus”, *DİA*, XV, İstanbul, 1998, s. 370

² *BA, TD, nr.281*, s. 53

kalma bir kanal ile Asi Nehri'nden sağlanıyordu. Kalenin iç kısmında ise *Camiü's-Sultan* adında bir camisi vardı. Ancak, bu cami geniş ve büyük değildi³. Ayrıca, Evliya Çelebi, Humus'ta yer alan *Nebük Kalesi*'nden de bahsetmekle birlikte, bu kale hakkında kayda değer bir bilgi mevcut değildir.

2. Mahalleler

Türklerin şehircilik anlayışları, İslam dinine girmeleriyle bazı değişikliklere uğramış ve dinle beraber bazı İslamî öğeler de bu anlayışa katılmıştır. İslam şehir tipinin üç ana ögesi, *cami*, *pazar* ve *hamam* olduğu halde, Orta Asya şehir tipinin üç ögesi, *iç kale*, *şehiristan* ve *rabad*'dir. Temelde bu üç öğeyi, diğer unsurlar olan mahalle, bedesten ve uzunçarşı vb. ile birleşmiş olarak, İslamî dönemdeki Türk şehirlerinde belirgin olarak görmekteyiz⁴.

XVI. yüzyılda Anadolu şehirleri mahallelere, mahalleler de sokak adı verilen alt birimlere ayrılmıştır. Osmanlı şehrinde, mahallenin bir sosyal birim olarak önemli rolleri vardır. Bu özelliği ile mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Osmanlı dönemindeki tanımıyla, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. Bu yönü ile de İslam şehri bir sosyal bütün değil, mahallelerden meydana gelen bir bileşim olarak tanımlanır. Mahalleler halinde örgütlenme, her topluluğun homojen bir toplumsal hücre oluşturacak biçimde bir araya gelme isteğinden kaynaklanmıştır. Böylece nüfusun daha kontrollü bir şekilde idare edilmesi de mümkün olabilmektedir⁵.

İslam şehirlerinde Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanların kendi mahalleleri olduğu gibi, Müslümanlar arasında da, Araplar, Kürtler ve Türkmenler gibi çeşitli etnik gruplar birbirinden ayrı olarak kendi mahallelerinde yaşıyorlardı. Hatta, nesep, kabile bağları veya aynı köylü olmak bile ikamet bölgelerinin teşkilinde önemli rol oynamaktaydı. Her mahallenin başında, bugünkü mahalle muhtarı gibi, mahalle sakinlerinin sorunları ile ilgilenen ve devlet ile mahalle halkı arasındaki ilişkilerde aracı rolü oynayan *kethüdâ* bulunuyordu. Humus'ta her biri mahalle büyüklüğünde olan

³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), IV, İstanbul, 1970, s. 258, 261; Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ, 2003), s. 378

⁴ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998, s. 75

⁵ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 113

sokakların dahi kethüdâları bulunmaktaydı. 1526 tarihli tahrir defterinde, sokaklarda sakin olanların isimlerinin gösterildiği listelerin hemen başında yer alan şahısların genellikle kendi sokaklarına da ismini verdikleri görülmektedir. Bu nedenle, bu şahısların oturdukları sokakların kethüdâsı yani temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki tahrirlerde bu temsilcilerin değişmiş olmasına rağmen, sokak isimlerinin yine onların adlarıyla anıldığı görülmektedir. Mesela, *Bâb-ı Derîb* mahallesinin sokaklarından olan *Hacı Abdülvehhâb b. 'Attar* ismi 1552 yılında sadece *Hacı Abdülvehhâb*, 1594'te ise *'Attar* olarak zikredilmiştir. Söz konusu olan Hacı Abdülvehhâb b. 'Attar, 1526 yılında adı geçen sokağın kethüdâsı idi⁶.

Mahalle Kethüdâları, şehir kethüdâsına bağlı olarak çalışırlar ve asayişin sağlanmasında önemli bir rol üstlenirlerdi. Aynı zamanda mahalle güvenliğinin sağlanması amacıyla, mahalle bekçileri ile de işbirliği yaparlardı⁷.

Osmanlı şehrinde vergi yükümlüsü olan reaya tahrir defterine ve diğer vergi kayıtlarına mahallelere göre ismen yazılmışlardır. Kanun nazarında mahalle sâkinleri birbirine kefildirler. Yani faili meçhul olayların aydınlatılması için toptan sorumlu tutulmuşlardır. Bu şekilde, vergi mükellefiyetinin hakkıyla tespiti ve vergilerin eksik toplanmasının sağlanması ile merkezi otoritenin, genel dirlik ve düzenin kurulması amaçlanmıştır⁸.

Humus Şehri'nin 1526-1571 yılları arasında 5 tane Müslüman mahallesi vardı. Bu mahalleler, *Bâb-ı Derîb*, *Bâb-ı Tûdmûr* (Tedmîr veya Tedmûr), *Firâvân*, *Bâb-ı Dimaşk* ve *Seyyid Hâlid b. Velîd* adlı iskân mahalleridir. 1594 yılında *Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman* adlı mahallenin de kurulması Müslüman mahalle sayısı 6'ya yükselmiştir. Bu mahallelerden başka, 1526 yılı tahrir defterinde bir Hıristiyan mahallesi de mevcuttu ki, bu mahalle *Vehbe* adını taşımaktaydı. Yalnız sonraki tahrirlerde bu mahallenin adına değinilmemiştir.

Humus mahalleleri içerisinde nüfus bakımından kalabalık olanı *Bâb-ı Dimaşk*, nüfus bakımından en küçük olanı ise *Seyyid Hâlid b. Velîd* mahallesidir. 1594 yılında *Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman* adlı mahallenin kurulmasıyla birlikte bu yeni mahalle Humus şehrindeki en az nüfuslu olan mahalle konumuna geçmiştir. Humus şehri

⁶ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2, Elazığ, 2003, s. 387

⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 50

⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 387

nüfusunun büyük bir çoğunluğu Müslümanlardan meydana gelmekle birlikte, şehirde Hıristiyan ve Yahudiler de bulunmaktaydı. Fakat, bunlar tahrir defterlerinde oturdukları mahalle veya mahalleler belirtilmeden sadece “cemâat” olarak zikredilmişlerdir⁹.

Mahalle isimleri tetkik edildiğinde, *Bâb-ı Tûdmûr* adlı mahallenin Tedmür yönündeki sur kapısı civarında, *Bâb-ı Dimaşk* adlı mahallenin ise Şam yönündeki sur kapısı civarında kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. *Seyyid Hâlid b. Velîd* adlı mahalle, Hâlid b. Velîd’in mezarının burada bulunmasından dolayı bu ismi alırken, Kale altında kurulan mahalle de *Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman* adını almıştır. Son mahallenin adlandırılmasında Kale'nin yanı sıra Türkmenler'in de etkili olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

XVI. yüzyılda Humus şehrinin büyük mahalleleri *zūkâk* (=sokak) adı verilen alt birimlere ayrılmıştı. 1526 yılında *Bâb-ı Derîb* mahallesi 12 sokaktan oluşuyordu. Bu sokakların isimleri, *Beytü'l-'Ayt*, *Ca'abere*, *Cağârâ*, *Hacı Abdulkadir b. Kassâb*, *Hacı Abdülvehhâb b. 'Attar*, *Hacı Mehmed Kerekî*, *İbn-i Libbâd*, *Mehmed Veled-i Neccâr*, *Osman Veled-i Şaktar*, *Şihâb*, *Tell 'Arrânî* ve *Yunus es-Sevvâk* idi.

Bâb-ı Tûdmûr mahallesinin 1526'da 14 (1552'de 17, 1570'te 18 ve 1594'te 17) sokağı bulunmaktaydı. Bunlar; *İbn- Soka*, *İbn-i Yâhlâk*, *Kûtra*, *Şeyh Reşîd*, *Hacı Ahmed Keyyâfi*, *İbn-i Gazâl*, *Sayyâdîn*, *İbn-i Ferîde*, *İbn-i Nuseyr*, *El-Mastâh*, *Kırmıye*, *Mahîş*, *İbn-i Esmâ* ve *Eşref* ve *İbn-i Erûs*'tur.

Firâvân mahallesi ise 1526'da 19 sokaktan oluşuyordu. Bu mahallenin 1552'de 20, 1570'te 19 ve 1594'te de 20 sokağı bulunmaktaydı. Bunlar; *Beyt-i Eyyûb*, *İbn-i Hamza*, *Şemsiye*, *Kesrevân*, *İbn-i Liyân*, *İbn-i 'Atik*, *İbn-i Eşkelhâ*, *Feyyâz*, *Hacı Müfferrec*, *El-Berânî*, *Hacı Şu'ayb*, *Şahin Nâmûsî*, *Şeyh Nureddin*, *İbn-i Tây*, *Hacı Mehmed 'Arîkât*, *Şeyh Kasım*, *İbn-i Hamîdîn*, *İbn-i Sâfi* ve *Sûr* adlı sokaklardı.

Bâb-ı Dimaşk mahallesi ise 1526'da toplam 23 sokaktan oluşmaktaydı. Fakat, bu mahallede 1552 ve 1570 yılında 22, 1594 yılında ise 17 sokağın mevcut olduğunu görmekteyiz ki, bunlar; *İbn-i Dûhîda*, *İzzeddin b. 'Asûmî*, *Hızır*, *Muhammed Karkâ'*, *Ömer Sülûkî*, *Fırun*, *İbn-i Bedbevî*, *Da'vân*, *Hacı Ali Yürekci*, *İbn-i Kattân*, *Ali b. Eş-Şûbfer*, *Ali b. Nuh*, *Muhammed Veled-i Garâz*, *Şeyh Abdullah*, *Hacı Muhammed*

⁹ Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, s. 387

Çekmecî, En-Nişârî, Eytâm, İbn-i Fâkî, Hammâmü's-Şihâb, Halef Veled-i Hakîm, Fessâr ve İbn-i Harrâd adlı sokaklardı.

Seyyid Hâlid b. Velîd ve sonradan kurulan *Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman* adlı mahallelerin ise sokakları yoktu.

Buna göre, Humus şehrinde 1526'da 68, 1552 ve 1570 yıllarında 71, 1594'te de 66 sokak yer almaktaydı.

3. Dinî ve Sosyal Yapılar

Cami, mescit, medrese, imarethane, hamam gibi dinî ve sosyal amaçlı binalar, bir Osmanlı şehrinin fizikî yapısını oluşturan temel unsurlardır. Bu yapıların çoğu vakıf eserleri olup, faaliyetlerini sürdürebilmeleri için bir kısım gelirler bunlara tahsis edilmiştir.

Vakıf, kişilerin mallarını cemiyetin yararına bağışlamaları olarak tanımlanabilir¹⁰. Türk-İslam dünyasında İslam hukuku kurallarına göre dinî, hayrî, malî, askerî ve sosyo-ekonomik yönden gelişerek yaygınlaşan vakıflar¹¹, Türk tarihinde fonksiyonel ve yaygın olarak Osmanlı döneminde kullanılmıştır. Vakıf müessesesi, aile hayatını, eğitim faaliyetlerini, sağlık hizmetlerini, şehircilik faaliyetleri ile beledî hizmetlerini, iş hayatını, vergi sistemini, ticarî hayatı, para ve kredi kaynaklarını önemli oranda etkilemiş, kurulan bu vakıflar, insanlar arasında din, dil ve ırk farkını gözetmeden faaliyetlerini sürdürmüştür.¹²

3.1. Cami ve Mescitler

Şehrin en önemli camisi *Ulu Camii (Câmi-i Kebîr)* idi. Eyyubiler'den Nureddin'in yaptırdığı bu camiye vakfedilmiş çeşitli gelir kaynakları vardı. Bunlardan birisi de iki tane arazinin arasında yer alan kavak ağaçlarıydı. Humus sancakbeyliği yapmış olan *Kasım Paşa*, bu ağaçları cami için vakfetmişti. Ayrıca, Ulu Camii yanında 89 tane de vakıf dükkan bulunmaktaydı¹³.

Pazarın ortasında yer alan Ulu Cami'ye pazardan gelirken kuzeyden gidilir. Batıdaki cümle kapısından kemerli bir geçit ile avluya çıkılır. Büyük bir ihtimalle

¹⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 205

¹¹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumların Sosyo-Ekonomik Cephesi Üzerine Bazı Bilgiler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, Elazığ, 1987, s. 207

¹² Rifat Özdemir, *Aynı makale*, s. 207

¹³ *BA, TD, nr. 418*, s. 463

Güneş Tapınağı ve Saint Jean Katedrali'nin arsası üzerine inşa edilmiş olup, haç biçiminde on üç tonozlu üç mihraptan oluşan kapalı iki kemer gözlü, dikdörtgen biçiminde geniş bir binadır. Batı tarafında ilk İslam dönemine ait olması muhtemel olan, yaldızlı, mozaikli ikinci bir mihrap bulunur. Doğudaki kapıdan ise doğrudan Harim'e girilir. Harim on bir büyük kapı ile avluya açılmaktadır. Avluda siyah ve beyaz mermerlerle döşeli bir son cemaat yeri ve abdest almak amacıyla yapılmış küçük bir havuz bulunmaktadır¹⁴.

Harim'in avluya bakan cephesi tetkik edilince, planın birden fazla değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. Bu duvarın aslında bir bazilikanın (büyük kilisenin) orta ve yan sahnaları arasındaki bölme olması muhtemeldir. Dört büyük kemer vardır ki, bunların aralarında beş adet küçük kemerli olan iki katlı üç kemer girer; bu kilisede vaktiyle bir sıra canibi sahnalar (sofalar) olduğunu gösterir. Eski binadan kalma sütunlar ve boşluklar vardır ki, bunların birçoğu caminin avlusunda bulunmaktadır. Bu avlu müstakil olup, etrafında dar revaklar vardır. Havuzlu bir set ve mihrap avluyu tamamen doldurmaktadır. Sedirin yanında, batı yönünde üstü altı adet sütuna dayanmakta olan kubbe ile örtülü bir kuyu bulunmaktadır¹⁵.

Humus şehrinde yer alan diğer camileri ise, *Ebû Lübâde Camii*, *Fezâil Camii*, *Ömerî Camii* ve *Sirâc Camii*'dir¹⁶. Ayrıca, 1526 tarihli tahrir defterinde *Şeyh* ve *Şibâb* adlı camilerin yanı sıra *Ebrâr Mescidi*'nden de bahsedilmektedir¹⁷.

Şehirde bulunan diğer ibadet mekânları ise; *Bekâî*, *Müzmin*, *Râs*, *Etik*, *Şeyh Halil b. Abbas*, *Şeyh Müfdî*, *Makâmü'l-İbrâr*, *Haneî es-Sudân*, *Türkman*, *Yüsravi*, *Baytâr*, *Mu'allak*, *Şeyh Ökkâşe*, *Beit-i Bilâl*, *Sinân el-Meşhûr*, *Kuzaddîn*, *Şeyh Şerif Musâ b. Zühre*, *Cemre*, *Cihet* ve *Miyase* adlı mescitlerdir¹⁸.

3.2. Medrese, Mektebhâne, Hangâh, Türbe ve Zaviyeler

Humus şehrinde, diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi eğitim-öğretim kurumları olan medreseler de yer almaktaydı. Fakat, bunların sayısı Halep ve Şam şehirlerindeki kadar fazla değildi. İsmi tespit edebildiğimiz medreseler *Nûriye*, *Küçükî*, *Hüssâmiye*

¹⁴ Robert Mantran, "Humus", *DİA*, XV, İstanbul, 1998, s. 373

¹⁵ M. Sobernheim, "Humus", *İA*, VI/1, İstanbul, 1964, s. 589

¹⁶ Robert Mantran, *Aynı makale*, göst. yer

¹⁷ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 378

¹⁸ Seyit Macit, Seyit Macit, *1544 Tarihli Humus Evkâf Tahrir Defteri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1996, s. 75-77

ve *Asrûniye* adlı medreselerdir. Şehirde bulunan 47 vakıf dükkan Nûriye Medresesi'ne vakfedilmiştir.

Humus şehrinde bulunan adlarını tespit edebildiğimiz hangâh, türbe ve zaviyeler ise; *Nuriye Hangâhı*, *Küçükiye Türbesi*, *el-Çögenderiye Türbesi*, *Adeviyye Zâviyesi* ve *Şeyh Ahmed er-Rufat Zâviyesi* ile bir *Mektebhâne*'dir¹⁹.

Bunlardan başka, Humus'da Ashab-ı Kirâm'dan, Ebu Cehil, Sabri b. Cürhüm, Muvan b. Amir, Salim b. Buhayre, Hişam b. Neccaî, Eşler Nahi Casin b. Halef, Ahmed b. Abdullah b. Neccar, Hüveylid b. Şeylûlebadî, Muammer b. Kaysil Mahzumi, Hasan b. Ganamil Mahzumi, Talha b. Abdullah'ın mezarları bulunmaktadır. Ayrıca Emevi Halifeleri'nden Ömer b. Abdulaziz de Humus yakınında Seman adlı bir köyde gömülüdür²⁰. Büyük Arap Fatihlerinden olan Hâlid b. Velîd'in mezarı da Humus şehrinde. Buraya vakıflar bağlanmıştı.

3.3. Hamamlar

Humus Şehri'nde bulunan hamamlar hakkında en tafsilatlı bilgi 1526 tarihli tahrir defterinde yer almaktadır. Bu defterde yer alan kayıtlara göre, bu zamanda Humus Şehri'nde 14 tane hamam yer almaktaydı. Bunlar; *Betrânî*, *Emir Ali*, *Sağîr Cedîd*, *Zeheb*, *Şihâb*, *Kaymaz*, *Kasyânî*, *Sirâc*, *Katît*, *'Afile*, *Nâ'ûra*, *Meydan* ve *Demnûr* adlı hamamlardı.

İncelemiş olduğumuz 1552 tarihli tahrir defterinde ise sadece Bâb-ı Dimaşk Mahallesi'nde bulunan *Şihâb Hamamı* ile Firâvân Mahallesi'nde bulunan *Meydan Hamamı*'ndan bahsedilmektedir.

3.4. Hastahaneler

XVI. yüzyılda Humus şehrinde ismini tespit edebildiğimiz tek sağlık kurumu *Nûri Bimarhanesi*'dir²¹. *Ham Hanı*'na ait olan bazı arazilerin geliri bu bimarhaneye tahsis edilmişti.

¹⁹ Mehmet İpşirli, "A Preliminary Study of The Public Waqfs of Hama and Homs in The XVI Century", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986, s. 122

²⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 260

²¹ Mehmet İpşirli, *Aynı makale*, göst. yer

4. İktisadî Yapılar

4.1. Çarşı ve Pazarlar

Humus Şehri'nde belli iş alanlarında uzmanlaşmış küçük çarşılar ile belirli malların satıldığı pazarlar yer almaktaydı. *Sûkû'l-Kebîr* (Büyük Çarşı), *Sûk-ı Haddâdîn* (Demirciler Çarşısı) ve *Sûk-ı Neccârîn* (Marangozlar Çarşısı) tespit edebildiğimiz en önemli çarşılarıdır. Ayrıca şehirde at, eşek, katır gibi binek ve yük hayvanlarının satıldığı bir pazar yeri de bulunmaktaydı²².

4.2. Hanlar

Hamamlarda olduğu gibi, Humus şehrinde bulunan hanlar hakkında da en tafsilatlı bilgiyi 1526 tarihli tahrir defterinden öğrenmekteyiz. Bu defterde vakıf olan tüm hanların isimleri ve gelirleri ayrı ayrı olarak kaydedilmiştir. Bu hanlarda hangi tür malların satıldığı da derkenarlarında ifade edilmiştir. Diğer defterlerde ise sadece geliri devlete ait olan *Leben Hanı*'ndan bahsedilmektedir²³.

Söz konusu tahrir defterinde Humus şehrinde yer alan 6 tane hanın ismini tespit edebilmekteyiz. Bunlar; *Ham*, *Dengiz*, *Cedîd*, diğer *Cedîd* ve *Tahîn* adlı hanlardır.

Dengiz Hanı'nın yıllık gelirleri, Seyyid Ali el-Hâşimî evladına, Zeyneddin b. Seyyid eş-Şâfi'i ve Alaeddin b. Ebu'l-Fazl'a tahsis edilmişti.

Dâliye adıyla bilinen *Bâb-ı Camiü'l-Kebîr'deki Cedîd Hân*'ın yıllık geliri *Yahşi Bey Vakfı*'na ve *Zeyneddin b. Ömer eş-Şâfi'i Vakfı*'na verilmişti.

Sûk-ı Nisâ'daki *Cedîd Han*'ın yıllık geliri ise, Şemseddin b. 'Attâr'ın evladı ve zürriyetine, zürriyetinin inkirâzı halinde ise Haremeynü's-Şerifeyn'e vakfedilmişti. Bu hanın yıllık gelirinin bir kısmı Mehmed b. Rahyeddin'in mülkü idi.

Sûk-ı Haddâdîn yani Demirciler Çarşısı'ndaki *Tahîn Han*'ı Mehmed b. 'Anter, Alaeddin b. Ebu'l-Fazl, Nureddin b. Es-Semâ, Takyeddin, Ahmed b. Nasır ve ortaklarının mülkü olup, yıllık geliri bu şahıslar arasında çeşitli miktarlarda pay edilmişti.

²² Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 381

²³ Enver Çakar, *Aynı makale*, göst. yer

Kassâbîn adıyla da bilinen *Sağır Han*'ın yıllık geliri tamamen Ulu Camii'ne vakfedilmişti. Yine, Humus şehrinde yer alan *Ham Hanı*'nın yıllık geliri de Hüssâmiye Medresesi'ne vakfedilmişti.

Bunlardan başka, Evliya Çelebi de Humus Şehri'nde *Kadife Hanı* adında bir han bulunduğundan bahsetmektedir. Büyük bir kale şeklinde inşa edilmiş olan bu han, Yemen Fatihî Sinan Paşa'nın vakfidir. Birçok odalı olan bu han, paşalara ait saray, beş bin at alan ahır, harem odaları, imaret, kiler, fırın ve hamam gibi bölümlerden oluşmaktaydı²⁴.

4.3. Dalyanlar

XVI. yüzyılda Asi Nehri'nde bulunan bir dalyanda Humus ve Trablus'un köylerinden gelen balıkçılar balık avlarlar ve bunun için devlete her yıl belirli bir vergi öderlerdi. Dalyan mukataasının yıllık geliri 1526'da 1.650 akçe olup, bu dalyan daha sonraki yıllarda *Rüstem Paşa Tekkesi* vakfına dahil edilmiş ve bu vakfa dahil olan bir değirmen ile birlikte mukataaya verilmiştir. Bu mukataanın yıllık geliri ise 1570 ve 1594 yıllarında 6.000 akçe idi²⁵.

4.4. Değirmenler

Humus şehrinde bulunan değirmenler hakkında en tafsilatlı bilgi 1552 tarihli tahrir defterinde bulunmaktadır.

Humus şehrinde Asi Nehri üzerinde kurulmuş çok sayıda değirmen olup, bunlardan adları tespit edilen değirmenler şunlardır; *Emirü'l-Mü'minîn*, *Cüdeyde*, *Sed*, *Hişâniye*, *Heycek* ve *Kâtib Piri*'dir.

Emirü'l-Mü'minîn Değirmeni: 6 taş kapasiteli olan bu değirmen 1552 yılında işletilmiyordu. Yıllık geliri 24 kırat olan bu değirmenin işletildiği zaman üç hisseye taksim edilmiş olan gelirinin 8 ve 4 kırat olan iki hissesi adları belirtilmemiş olan iki vakfa, 12 kırat olan diğer hissesi de devlete aitti²⁶.

Cüdeyde Değirmeni: 4 taş kapasiteli olan bu değirmenin yıllık geliri 4 bin akçe idi. Bu gelirin 5 kırat ve 1/6 kıratı yani 943 akçesi Mehmed b. İsa vakfının, 18 kırat ve

²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 261; Seyit Macit, *1544 Tarihli Humus Evkâf Defteri*, s. 29

²⁵ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 379

²⁶ BA, TD, nr. 281, s. 51

1/8 kıratı yani 3.057 akçesi devletin hissesi idi. Bu değirmene ait bir zeminin 80 akçe olan yıllık geliri ise Asrûniye Medresesi'ne vakfedilmişti²⁷.

Sed Değirmeni: 3 taş kapasiteli olan ve *Bahr* adıyla da bilinen bu değirmenin yıllık geliri 2 bin akçe olup, 6 kıratı yani 500 akçesi Taceddin vakfına, 18 kıratı yani 1.500 akçesi de devlete aitti²⁸.

Hişâniye Değirmeni: Yıllık geliri 5.500 akçe olup bu değirmenin yıllık gelirinin tamamı padişah haslarına ayrılmıştı²⁹.

Heycek Değirmeni: 3 taş kapasiteli olan bu değirmen yine padişah haslarından olup, 1552 yılında çalıştırılmıyordu³⁰.

Kâtip Piri Değirmeni: Rüstem Paşa Tekkesi'ne vakfedilen bu değirmen 5 taş kapasiteliydi. Defterdeki bilgilerden anlaşıldığına göre, daha önce harap durumda olan bu değirmenden devlet namına her hangi bir gelir sağlanmıyordu. Bu nedenle, Yunus adlı sipahiye 75 sikke altın karşılığında satılmıştı. Fakat daha sonra Vezir-i azam Rüstem Paşa tarafından yaptırılan tekkelerine vakıf olması için, Humus Sancakbeyi Mehmed Bey, bu değirmeni Yunus'tan satın alarak adı geçen tekkeye vakfetmiştir³¹.

Caker Değirmeni: Bu değirmenin geliri yıllık 80 akçe olup, 'Asrûniye Medresesi'ne vakfedilmişti³².

Humus şehrinde, yukarıda bahsedilen değirmenlerin dışında tamamen mülk veya vakıf olan değirmenler de bulunmaktaydı. Bu değirmenlerde devletin hissesi bulunmayıp, çalışan değirmenlerin her bir taşı için yıllık 60 akçe vergi alınırdı. 1552 yılında Humus şehrinde bu şekilde mülk veya vakıf olan ve Asi Nehri kenarında kurulmuş olan 13 değirmen daha vardı. Bunlardan 1 tanesi 7 taş, 3 tanesi 6 taş, 4 tanesi 5 taş, 3 tanesi 2 taş ve 1 tanesi de 1 taş kapasiteli idi. Ayrıca 4 taş kapasiteli olan bir değirmen ise harap durumdaydı³³. Bu verilerden hareketle şehirdeki toplam değirmen sayısının 19 ve bunların üretim kapasitesinin de 77 taştan fazla olduğunu söyleyebiliriz.

²⁷ BA, TD, nr. 281, göst. yer

²⁸ BA, Aynı defter, s. 52

²⁹ BA, Aynı defter, 52

³⁰ BA, Aynı defter, göst. yer

³¹ BA, Aynı defter, göst. yer

³² BA, Aynı defter, s. 51.

³³ BA, Aynı defter, s. 52-53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜFUS

Osmanlı demografi araştırmalarında 1830'dan önceki dönem için en önemli veriler tahrir defterlerinde yer alan *hane* rakamlarıdır. Zira Osmanlı Devleti'nin tahrir sırasındaki hedefi bir yerde yaşayan toplam insan sayısını tespit etmekten ziyade, vergi verebilecek asıl gücü tespit etmektir¹.

Sayım için görevlendirilen *Tahrir Emini, Mübaşir, Muharrir* veya *İlyazıcı* merkez kazadan başlamak kaydıyla, şehir ve köylerde oturan vergi nüfusu ile konar-göçer vergi nüfusu, “hane”, “mücerred” ve “bennak” şeklinde tespit ederdi. Bunlardan *hane* deyimi aile reislerini ve *mücerred* deyimi kazanç sağlayabilecek yaşta ve durumdaki yetişkin bekarları ve *bennak* deyimi ise elinde yarım çiftlikten az miktarda toprak bulunan evli vergi nüfusunu göstermektedir². Sayım memurları nüfusu sayarlarken ayrıca dinleri ve etnik grupları da belirtirlerdi. Öte yandan vergi veremeyecek durumdaki ama, kötürüm, deli ve pir-i fani olanları belirttikleri gibi, imam, müezzin, hatip, paspas, şeyh, derviş ve seyyid olanları da ayrıca kaydederlerdi. Kadınlar ve çocuklar yazılmazdı.

Tahrir defterlerinde bir hanede kaç kişinin bulunduğu ve ayrıca hanede yaşayan fertlerin isimleri tek tek kaydedilmediği için, bu defterlerdeki bilgilere dayanarak bir yerin nüfusunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Fakat, tahrir defterlerindeki nüfus verilerinden hareketle gerçek nüfusu bulmak için bilim adamları tarafından bazı metotlar uygulanarak hane sayısı muayyen bir katsayı ile çarpılmaktadır. Ömer Lütfi Barkan'ın “hane” karşılığı olarak kabul ettiği “5” katsayısı pek çok araştırmacı tarafından da benimsenmiştir. Bazı araştırmacılar bu katsayıyı az bularak “7” katsayısını kullanmışlardır. Bu katsayının daha az olması gerektiğini savunan bilim adamları da mevcuttur³.

Defterlerde vergi mükellefi olarak gösterilen ve isim listelerinde babanın yanında “mücerred” olarak ifade edilen bekâr oğlu veya vergi mükellefi kardeşi, ayrı ayrı yazılmakla birlikte, aynı çatı altında oturmaktadırlar. Dolayısıyla “mücerred” nüfusu herhangi bir katsayı ile çarpmaya gerek yoktur. Ayrıca, “bennak” olarak ifade edilen

¹ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999, s. 136

² Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 139

³ Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 332

nüfus aslında evli nüfusu gösterdiği için bunları da yine “hane” olarak kabul etmek gerekir⁴.

I. ŞEHİR NÜFUSU

Şehirlerde yaşayan insan toplulukları, genellikle değişik gruplardan meydana gelmektedir. Eski çağlardan beri, hemen hemen hiç değişmeyen bu kural, Osmanlı Devleti’nde de aynı şekilde devam etmiştir. Osmanlı şehirlerindeki insan toplulukları analiz edildiği zaman şu grupları görmek mümkündür.

a. Genellikle asker kökenli olup, Padişah tarafından atanan ve gittikleri yerlerde devleti temsil eden “Ehl-i Örf” zümresi,

b. Genellikle medrese kökenli olup, “Ehl-i Örf” zümrene yardımcı olan “Ehl-i İlm” zümresi,

c. Bu iki yönetici zümre ile halk arasında aracı durumda olan eşraf veya sivil kesim,

d. Bu grupların dışında kalan şehir halkı⁵.

Humus şehrinde de durum bundan farklı olmayıp, şehrin 1552 yılındaki vergi nüfusu aşağıdaki Tablo-6’da gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, Humus şehrindeki toplam vergi nüfusu 2.567 hane, 226 mücerred ve 20 muâf, imam, şerif, sipahi, hademe, mütevellî ve sahib-i berattan oluşuyordu. Şehir nüfusunun büyük bir bölümünü Müslümanlar teşkil ediyordu.

Tablo-6
Humus Şehri’nin Vergi Nüfusu (1552)

Dinî Gruplar	Hane	Mücerred	Muâf
Müslüman	1.942	210	20
Hıristiyan	576	16	-
Yahudi	49	-	-
Toplam	2.567	226	20

Yine, Humus şehrinin XVI. yüzyılda muhtelif tarihlerdeki vergi nüfusu da aşağıdaki Tablo-7’de gösterilmiştir.

⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 140-141

⁵ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998, s. 133

1526 tarihli defterde mahalle ve sokaklarda oturan hane, mücerred, imam, hatip, şerif ve sipahilerle avâriz vergisinden muâf olanlar fert fert işaret edilmiştir. 1552 ve 1570 tarihli defterlerde sadece hane, mücerred ve muâflar gösterilirken, 1594 tarihli defterlerde hane ve mücerred ayrımı yapılmaksızın vergi mükellefi olanlar “nefer” olarak kaydedilmiştir. Buna göre Humus Şehri'nin toplam vergi nüfusu, 1526 yılında 1.887 hane, 129 mücerred ile 76 muâftan, 1570'de 3.164 hane ve 74 mücerreden, 1594'te 3.351 neferden müteşekkil idi⁶.

Tablo-7

XVI. Yüzyılda Humus Şehri'nin Çeşitli Tarihlerdeki Vergi Nüfusu

Dinî Gruplar	1526			1570			1594
	Hane	Mücerred	Diğer	Hane	Mücerred	Muâf	Nefer
Müslüman	1.495	91	76 ⁷	2.295	76	20	2.493
Hıristiyan	304	34	-	815	-	-	815
Yahudi	28	4	-	54	-	-	43
Toplam	1.827	129	76	3.164	74	20	3.351

Tablo-7'den de anlaşılacağı üzere, 1526 yılından 1594 yılına gelinceye kadar Humus şehrinin vergi nüfusunda sürekli olarak artış gözlemlenmektedir. Fakat, bu artış 1570-1594 yılları arasında, diğer yıllara nazaran, daha az oranda olmuştur.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Tahrir defterlerinin tutulmasındaki asıl amaç, vergi verebilecek gücü tespit etmek olduğu için bir hanede kaç kişinin bulunduğu ve hanedeki fertlerin isimleri ayrı ayrı ifade edilmeyip, sadece yetişkin erkek nüfusu verilmiştir. Bundan dolayı, bu defterlerde yer alan nüfus verileri şehrin gerçek nüfusunu yansıtmamaktadır.

Humus şehrinin tahminî nüfusunu elde edebilmek için, bölgenin sosyal vaziyetini de göz önünde bulundurarak, bir haneyi, anne, baba ve 5 çocuk olmak üzere, ortalama olarak 7 kişi kabul ettiğimizde, muhtelif tarihlerdeki hanelerle imam, şerif, muâf ve sipahilerin toplam sayısını 7 katsayısı ile çarpmamız gerekmektedir. Fakat, tahrir defterlerinde belirtilen vergi nüfusundan başka, şehirde yönetim ve inzibat işlerinden sorumlu olanların da bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Mesela, XVI. yüzyılda Humus'taki muhtelif vakıflarda takriben 51 kişi görev yapmaktaydı. Sağlıklı

⁶ Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ, 2003), s. 388

⁷ Muâf: 23, şerif: 22, sipahi: 1, hüddâm, mütevelli, ve sahib-i berât: 15

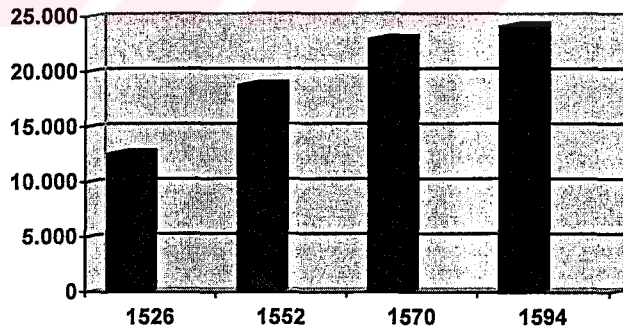
bir sonuç elde edebilmek için, askerleri de dahil ettiğimiz zaman toplam evli vergi nüfusuna en az 100 hane daha ilave etmemiz gerekir. Buna göre, Humus şehrinin tahminî nüfusu 1526'da 12.621, 1552'de 18.809, 1570'te de 22.988 kişiden ibaret olmaktadır. 1594 yılında ise, vergi nüfusu hane ve mücerred ayrımı yapılmaksızın "nefer" olarak verilmiştir ki, bunun tamamını evli kabul ettiğimizde, tahminî şehir nüfusunun 24.157 kişiden ibaret olduğu anlaşılır. Bu demektir ki, Humus şehrinin nüfusu 1526-1594 yılları arasında takriben % 92 civarında bir artış göstermiştir⁸ (bkz. Tablo-8 ve Grafik-1).

Tablo-8
XVI. Yüzyılda Humus Şehri'nin Tahminî Nüfusu

Dinî Gruplar	1526	%	1552	%	1570	%	1590	%
Müslüman	10.297	81,59	14.434	76,74	16.905	73,54	18.151	75,14
Hıristiyan	2.128	16,86	4.032	21,44	5.705	24,82	5.705	23,62
Yahudi	196	1,55	343	1,82	378	1,64	301	1,24
Toplam	12.601	100	18.809	100	22.988	100	24.157	100

Tablo-8'den de anlaşılacağı üzere, şehir nüfusunun 1526'da % 81,59'unu, 1552'de % 76,74'ünü, 1570'te % 73,54'ünü ve 1594'te de % 75,14'ünü Müslümanlar teşkil ediyordu.

Grafik-1 XVI. Yüzyılda Humus Şehri'nin Tahminî Nüfusu

Nüfusun ikinci önemli kısmını Hıristiyanlar meydana getiriyordu ki, bunların şehir nüfusuna oranı 1526'da % 16,86, 1552'de % 21,44, 1570'te % 24,82 ve 1594'te de % 23,62 idi. Ticaretin canlanması ile birlikte bölgedeki Hıristiyan nüfusunun ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Çünkü, Hıristiyanlar Avrupa ülkeleri ile yapılan ticarete sürekli olarak aracı rolünü oynamışlardır.

⁸ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 391

Yahudi nüfusu ise, yüzyılın sonuna kadar düzenli bir artış göstermekle beraber Müslüman ve Hıristiyanlara göre şehir nüfusunun daha az bir bölümünü oluşturmaktaydılar. Bunların şehir nüfusuna oranlarına gelince 1526'da % 1,55, 1552'de % 1,82, 1570'te % 1,64 ve 1590'da ise % 1,24 idi.

Öte taraftan, Humus şehri nüfusunu daha iyi kavrayabilmek için aynı dönemde başka şehirlerin nüfusuyla karşılaştırmak da faydalı olacaktır. Meselâ, 1550 yılında *Haleb* şehrinin tahminî nüfusu 75.803⁹, *Musul* şehrinin 1558 yılındaki tahminî nüfusu 19.678¹⁰, *Lâzıkıyye* yani *Denizli*'nin tahminî nüfusu da 1571'de 6.140 idi¹¹. Dolayısıyla, Humus şehri aynı coğrafyada yer alan Halep şehriden çok küçük, Anadolu'nun batısında yer alan Denizli'den büyük, Irak coğrafyasında yer alan Musul şehri ile de takriben aynı büyüklükte idi.

1. Müslüman Nüfus

XVI. yüzyılda Humus şehri nüfusunun büyük bir bölümünü Müslümanlar oluşturuyordu. Tahrir defterlerine göre, Humus şehrinde bulunan Müslüman hane ve mücerredler ile diğer yetişkin vergi nüfusu yukarıda yer alan Tablo-6 ve Tablo-7'de, Müslüman nüfusun mahallelere dağılımı ise aşağıdaki Tablo-9'da gösterilmiştir. Tablo-6 ve Tablo-7'den de anlaşılacağı üzere, Humus şehrinde 1526'da 1.495 hane, 91 mücerred ve 76 diğer, 1552'de 1.942 hane, 210 mücerred ve 20 muâf, 1570'de 2.295 hane, 74 mücerred ve 20 muâf ve 1594'te de 2.493 nefer vergi nüfusu bulunuyordu.

Humus şehrindeki Müslüman nüfusun XVI. yüzyılda mahallelere dağılımı ise aşağıdaki Tablo-9'da gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, 1526'da *Bâb-ı Derîb* mahallesinde 294 hane, 28 mücerred ve 14 muaf, *Bâb-ı Tedmûr* mahallesinde 355 hane, 9 mücerred ve 3 muâf, 22 şerif, 5 imam ve 1 sipahi, *Firâvan* mahallesinde 359 hane, 24 mücerred, 6 muâf ve 8 imam, *Bâb-ı Dimaşk* mahallesinde 492 hane, 30 mücerred ve 2 imam, *Seyyid Hâlid b. Velîd* mahallesinde de 25 hane ile 15 hademe ve berat sahibi yer alıyordu.

Buna göre, şehirdeki toplam Müslüman nüfusu 1526'da 1.495 hane, 91 mücerred ile 76 kişiden oluşan imam, sipahi, şerif ve muâflardan meydana geliyordu. Muâf olanlar; *Ca'fer-i Tayyâr* hazretlerinin mezar-ı şeriflerinde sakin olan *Kutbu'l-'Arifin*

⁹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 141

¹⁰ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ, 2003, s. 241

¹¹ Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara, 2000, s. 90

Şeyh Cemâleddin'in fukarasından olup, adı geçen şeyhin hürmetine Osmanlı padişahları tarafından 'avâriz-ı dîvâniyeden ve tekâlîf-i örfiyeden mu'âf ve müsellemler tutulmuşlardı.

Tablo-9

**XVI. Yüzyılda Humus Şehri'ndeki Müslüman Vergi Nüfusunun Mahallelere Dağılımı
(1526-1594)**

Mahalleler	1526			1522		1570		1594
	Hane	Mücerred	Diğer	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred	Nefer
Bâb-ı Derîb	294	28	14 ¹²	371	36	391	31	530
Bâb-ı Tedmûr	355	9	31 ¹³	436	47	585	24	573
Firâvân	359	24	14 ¹⁴	491	44	495	11	569
Bâb-ı Dimaşk	462	30	2 ¹⁵	571	79	708	6	682
Seyyîd Hâlid b. Velîd	25	0	15 ¹⁶	73	4	116	2	106
Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman	-	-	-	-	-	-	-	33
Toplam	1.495	91	76	1.942	210	2.295	74	2.493

1552'de *Bâb-ı Derîb* mahallesinde 371 hane, 36 mücerred, *Bâb-ı Tedmûr* mahallesinde 436 hane, 47 mücerred, *Firâvân* mahallesinde 491 hane, 44 mücerred, *Bâb-ı Dimaşk*'ta 571 hane, 79 mücerred ve *Seyyîd Hâlid b. Velîd* mahallesinde de 73 hane, 4 mücerred olmak üzere toplam 1.942 hane ve 210 mücerred Müslüman vergi nüfusu bulunmaktaydı. Bunun yanında 'avâriz-ı dîvâniyeden muâf olan 20 nefer daha vardı.

1570 yılında *Bâb-ı Derîb* mahallesinde 391 hane, 31 mücerred, *Bâb-ı Tedmûr* mahallesinde 585 hane, 24 mücerred, *Firâvân* mahallesinde 495 hane, 11 mücerred, *Bâb-ı Dimaşk* mahallesinde 708 hane, 6 mücerred ve *Seyyîd Hâlid b. Velîd* mahallesinde de 116 hane ve 2 mücerred olmak üzere toplam olarak 2.295 hane ve 74 mücerred Müslüman vergi nüfusu yer almaktaydı. Ayrıca avârizdan muâf olan 20 nefer daha vardı.

1594'te *Bâb-ı Derîb* mahallesinde 530 nefer, *Bâb-ı Tedmûr* mahallesinde 573 nefer, *Firâvân* mahallesinde 569 nefer, *Bâb-ı Dimaşk* mahallesinde 682 nefer, *Seyyîd*

¹² Muâf: 14

¹³ Şerif: 22, imam: 5, sipahi: 1, muâf: 3

¹⁴ İmam: 8, muâf: 6

¹⁵ İmam: 2

¹⁶ Hüddâm, mütevelli ve sâhib-i berât: 15

Hâlid b. Velîd mahallesinde 106 nefer ve *Türkmen* mahallesinde de 33 nefer olmak üzere toplam 2.493 nefer Müslüman vergi nüfusu bulunmaktaydı.

2. Gayr-i Müslim Nüfus

Humus şehrindeki Gayri Müslim nüfus Hıristiyan ve Yahudilerden oluşuyordu. Hıristiyanların sayısı Yahudilere nazaran daha fazla idi.

2.1. Hıristiyan Nüfusu

Şehirde 1526 yılında 304 hane, 34 mücerred, 1552 yılında 576 hane, 16 mücerred, 1570'te 815 hane, 1594'te ise yine 815 nefer Hıristiyan vergi nüfusu yer alıyordu¹⁷.

1526'da *Vehbe* adlı mahallesinde 193'ü hane ve 22'si mücerred olmak üzere 215 nefer Hıristiyan yaşıyordu. Bunların cizye vergilerinin toplamı ise 8.450 akçe idi¹⁸. Hıristiyan *Ya'kubiyye* cemaatinin 49 hane ve 10 mücerred vergi nüfusu vardı. Bunların cizyelerinin toplamı ise 1.600 akçe idi¹⁹. Bir başka Hıristiyan cemaati 49 hane, *Beşirîn* olarak adlandırılan bir diğer cemaati de 13 hane ve 2 mücerred vergi nüfusuna sahipti²⁰.

Daha sonraki yıllarda Hıristiyanlar, *Garbiyye*, *Ya'kubiyye*, *Melikiyye* ve *Beşirîn* olmak üzere 4 cemaat olarak zikredilmişlerdir. *Melikiyye* cemaati 9 ayrı sokakta yerleşmiş olup, bunların toplam vergi nüfusu 1552 yılında 343 hane ve 19 mücerred, 1570'te ise 466 nefer idi. *Garbiyye* cemaatinin vergi nüfusu 1552'de 108 hane, 2 mücerred, 1570'te 153 nefer, *Ya'kubiyye* cemaatinin 1552'de 94 hane, 7 mücerred, 1570'te 142 nefer, *Beşirîn* cemaatinin ise 1552'de 31 hane ve 1570'te de 54 nefer idi.

2.2. Yahudi Nüfusu

Humus şehrinde oturan Yahudilerin nüfusu Müslüman ve Hıristiyan vergi nüfusuna oranla oldukça düşük bir seviyede idi. Zira, şehirde 1526 yılında 28 hane, 4 mücerred, 1552'de 49 hane, 1570'te 54 nefer ve 1594 yılında da 43 nefer Yahudi vergi nüfusu bulunmaktaydı.

¹⁷ 1594 yılında, Hıristiyan nüfus bir önceki deftere göre aynen yazılmıştır.

¹⁸ BA, TD, nr. 418, s. 451-454

¹⁹ BA, Aynı defter, s. 454-455

²⁰ BA, Aynı defter, s. 455-456

II. NAHİYELERDEKİ NÜFUS

Humus sancağında, diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, nüfusun büyük bir kısmını kasaba ve köylerde yaşayan reâyâ oluşturmaktaydı. Buralarda yaşayan reâyânın geçim kaynağı ise daha ziyade tarım ve hayvancılığa dayanıyordu.

Tablo-10

Kırsal Kesimde Olan Vergi Nüfusunun Nahiyelere Dağılımı (1552)

Kasaba ve Nahiyeler	Hane			Mücerred			İmam
	Sünni Müslüman	Nusayrî	Hıristiyan	Sünni Müslüman	Nusayrî	Hıristiyan	
Humus Nahiyesi	2.046	-	-	568	-		3
Menâsif Nahiyesi	868	465	-	281	132		3
Hısnü'l-Ekrâd Kasabası	208	-	80	58	-	18-	15
Hısnü'l-Ekrâd Nahiyesi	230	39	931	150	12	231	2
Toplam	3.352	504	1.011	1.057	144	249	23

İdarî taksimatta da bahsedildiği üzere, Humus Sancağı 1552 yılında *Humus*, *Menâsif* ve *Hısnü'l-Ekrâd* olmak üzere üç nahiyeden meydana geliyordu. Sancağın kazaları ise *Humus* ve *Hısnü'l-Ekrâd* idi. Tablo-10'da Humus sancağına bağlı olan kaza ve nahiyelerin vergi nüfusları gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere *Humus* nahiyesi nüfus bakımından en kalabalık nahiyeye olma özelliğini taşımaktaydı.

Humus sancağında 1552 yılında kasaba ve nahiyelerin toplam vergi nüfusu 4.867 hane, 1.450 mücerred ve 23 imamdan oluşmaktaydı. Bu vergi nüfusunun, 2.046 hane, 568 mücerred ve 3 imam vergi nüfusu Humus nahiyesinde, 1.333 hane, 413 mücerred ve 3 imamı Menâsif nahiyesinde, 1.488 hane, 469 mücerred ve 17 imamı da Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunmaktaydı.

Kasaba ve nahiyelerdeki vergi nüfusunu (hane ve imam sayısını) "7" katsayısı ile çarptığımız zaman, kaza ve nahiyelerin tahminî toplam gerçek nüfusu, *Humus* nahiyesinde 14.343, *Menâsif* nahiyesinde 9.352 ve *Hısnü'l-Ekrâd* nahiyesinde de 10.535 kişiden ibaret olmaktadır. Kaza ve nahiyelerin tahminî toplam gerçek nüfusu ise 34.230 idi.

Humus sancağı kırsal nüfusunu Sünni Müslüman ve Nusayrîlerle Hıristiyanlar meydana getiriyordu. 1552 yılında kasaba ve köylerde oturan Sünni Müslümanların toplam vergi nüfusu 3.352 hane, 1.057 mücerred ve 23 imam; Nusayrîlerin vergi nüfusu 504 hane ve 144 mücerred; Hıristiyanların ise 1.011 hane ve 249 mücerredden ibaretti. Buna göre, kırsal nüfusun hane sayısına göre % 68,87'sini Sünni Müslümanlar, % 10,36'sını Nusayrîler, % 20,77'sini de Hıristiyanlar meydana getirmekteydi. Ayrıca, sancak dahilinde bulunan konar-göçer nüfus da yine çoğunlukla Müslüman nüfusu teşkil etmekteydi.

Humus sancağının Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyeleri köylerinde görülen Nusayrîler esasen Müslüman olup, şianın aşırı kabul edilen bir fırkasını meydana getirmektedirler²¹. Fırkanın bütün süluk isnadları 957 yılında ölmüş olan Huseyn b. Hamdan el-Hasibî'den başlayıp, aradaki halkaları teşkil eden Muhammed b. Cundeb ve Muhammed el-Cennân el-Cunbulânî vasıtasıyla İbn Nusayr'a varmaktadır²².

Sürekli olarak siyasi baskılara maruz kalan Nusayrîler, el-Hasibî zamanında Fırat'ın ötesine, Suriye ve komşu bölgelere yayıldıkları gibi, mezhebin fikirleri özellikle el-Hasibî'nin talebeleri tarafından devam ettirilmiştir. Ayrıca, Hasibî'nin kitapları bu mezhebin temel kitapları olmuştur. Meselâ, 16 sûreden müteşekkil olan *Kitab el-Mecmû*'u Nusayrîye mezhebinin kutsal kitabı mertebesindedir²³.

Osmanlı sancak kanunnâmelerinde; “Ve ba'zı kurâda *Nusayrî* demekle meşhûr bir tâife olub savm u salât ve şeriât-ı İslâm'dan berî oldukları...”²⁴ demek suretiyle bunlar batıl bir inancın mensupları olarak takdim edilmişlerdir. Bundan dolayı Nusayrî olanların her hanesinden 12 akçe, mücerred olanından da 6 akçe *dirhemü'r-ricâl*²⁵ adıyla diğer Müslümanlardan alınmayan ayrı bir vergi alınmıştır ki, esasen bu vergi de Osmanlılar'ın bir icadı olmayıp, Memlûklardan kendilerine intikal etmiştir.

III. KONAR-GÖÇER NÜFUS

Osmanlı Devleti'nin nüfusunu oluşturan unsurlardan birisi de konar-göçer cemaatler veya aşiretler idi. Yaşadıkları hayat tarzı itibariyle mevsimine göre yaylak ve kışlak arasında daimî olarak hareket ediyorlardı. Hayvancılıkla geçimlerin sağlayan

²¹ Louis Massignon, “Nusayrîler”, *İA*, IX, s. 365

²² Abdulhamid Sinanoğlu, *Nusayrîlerin İnanç Dünyası ve Kutsal Kitabı*, Konya, 1997, s. 18

²³ Abdulhamid Sinanoğlu, *Aynı eser*, s. 21-22

²⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 680

²⁵ Ahmet Akgündüz, *Aynı eser*, VII, göst. yer

konar-göçerler, sürülerine otlak bulmak endişesiyle hayatlarını değişik yerlerde idame ettirmek zorunda kalıyorlardı. Bazı konar-göçerler ise hayvancılığın yanı sıra kışlaklarında küçük çapta zirai faaliyetlerle de meşgul oluyorlardı²⁶.

Göçebe hayat yaşayan konar-göçer unsurlar, *yurd* veya *ev* denilen çadırlarda yaşarlardı. Bu çadırlar, çabuk kurulup çabuk kaldırılacak türden olup, genellikle üç çeşit idi. Bunlardan birincisi keçi kılından el tezgâhında dokunarak birbirine dikilmiş direkli kıl çadır, ikincisi pamuktan dokunmuş veya keçeden yapılmış yuvarlak (derimevî) çadır, üçüncüsü ise koyun kılından döverek yapılan keçe çadırlardı²⁷. Konar hale geçecekleri zaman çadırlarını yazın köyler, harabeler veya eski iskân bölgeleri yakınına kurarlar, kışın ise kasabaların civarına yerleşirlerdi²⁸.

Humus sancağında bulunan konar-göçer unsurların şehir merkezinde ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunmaktadır. Bu unsurlar, Türkmen ve Arap cemaatlerinden oluşmaktaydı. Humus şehrinde bulunanlar ise Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman cemaatleridir.

1. Arap Cemaatleri

1.1. Hâlid Cemaati

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu cemaatin 1552'de 42 hane ve 6 mücerred vergi nüfusu vardı. Bunlardan alınan yıllık vergi miktarı 2.240 akçe olup, bunun 2 bin akçesi dîmos, 240 akçesi de bâd-i hevâ idi²⁹.

1.2. Bahatra Cemaati

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu cemaatin 1552'de vergi nüfusu 24 hane ve 3 mücerredden ibaretti. Bunlardan alınan yıllık vergi miktarı 3.235 akçe olup, bunun 3.100 akçesi dîmos, 135 akçesi de bâd-i hevâ idi³⁰.

²⁶ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987, s. 12

²⁷ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 161

²⁸ Cengiz Orhonlu, *Aynı eser*, s. 12

²⁹ BA, nr. 281, s. 226

³⁰ BA, *Aynı defter*, s. 226-227

2. *Türkmen Cemaatleri*

2.1. *Salur Cemaati*

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu cemaatin 1552'de 56 hane ve 22 mücerred vergi nüfusu vardı. Bunlardan alınan yıllık vergi miktarı 3.560 akçe olup, bunun 3.120 akçesi dîmos, 440 akçesi de bâd-i hevâ idi³¹.

2.2. *Bayındırıye Cemaati*

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu cemaatin 1552'de vergi nüfusu 43 hane, 7 mücerred ve 1 imamdan oluşmaktaydı. Bunlardan alınan yıllık vergi miktarı 1.810 akçe olup, bunun 1.560 akçesi dîmos, 250 akçesi de bâd-i hevâ idi³².

2.3. *Belûza Cemaati*

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu cemaatin 1552'de vergi nüfusu 40 hane ve 9 mücerredten oluşmaktaydı. Bunlardan alınan yıllık vergi miktarı 5.250 akçe olup, bunun 5 bin akçesi dîmos, 250 akçesi de bâd-i hevâ idi³³.

2.4. *Avşariye Cemaati*

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu cemaatin 1552'de 46 hane ve 12 mücerred vergi nüfusu bulunmaktaydı. Bunlardan alınan yıllık vergi miktarı 5.800 akçe olup, bunun 5.500 akçesi dîmos, 300 akçesi de bâd-i hevâ idi³⁴.

2.5. *Esenli Cemaati*

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu cemaatin 1552'de 21 nefer vergi nüfusu vardı. Bu cemaat mensuplarının daha önce sipahi zümresinden oldukları fakat daha sonra kendilerine timar tevcih edilmediğinden bunlar ziraatle meşgul olmuşlardır. Ancak, ra'ıyyet yani çiftçi sınıfından olmadıklarından kimin sınırları içerisinde ziraat ederlerse öşürlerini o yerin gelirini tasarruf eden sipahiye verirdi³⁵.

³¹ BA, TD, nr. 281, s. 214-215

³² BA, Aynı defter, s. 215-216

³³ BA, Aynı defter, s. 219

³⁴ BA, Aynı defter, s. 219-220

³⁵ "Tâife-i mezbûre bundan akdem sipâhiler olup timâr tevcih olunmadığı sebebden sipâhi hizmetinde olmayub kendüler zirâ'atleriyle ma'îşet iderler. Fe-emmâ kimesneye ra'ıyyet kayd olunmayub üzerelerinde rüsûm-ı divâniden nesne yokdur. Her kimin sınırunda zirâ'at iderlerse 'öşürlerin sipâhilerine vire deyü defter-i 'atıkde mukayyed olmağın vech-i meşrûh üzere defter-i cedîde kayd olundu", BA, Aynı defter, s. 239

3. Ekrâd Cemaatleri

3.1. Hâsekine

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bu Ekrâd cemaatinin 1552'de 70 hane ve 24 mücerred vergi nüfusları vardı. Bu cemaatten alınan yıllık toplam vergi miktarı 13.470 akçe olup, bunun 13 bin akçesi dîmos, 470 akçesi de bâd-i hevâ idi³⁶.

IV. SANCAK NÜFUSU

1552 yılında Humus sancağının şehir, kasaba, nahiyeye ve köylerinde ikamet eden toplam vergi nüfusu 7.796 hane, 1.759 mücerred ve 24 imamdan oluşmaktaydı. Hanelerin 5.998'i Müslüman (konar-göçerlerle birlikte), 504'ü Nusayrî, 1.587'si Hıristiyan ve 49'u Yahudi; mücerredlerin ise 1.350'si Müslüman, 144'ü Nusayrî ve 265'i de Hıristiyan idi (bkz. Tablo-11)

Tablo-11

Nüfusun İskân Yerlerine Göre Dağılımı (1552)

İskân Yerleri	MÜSLÜMAN			NUSAYRÎ		HIRİSTİYAN		YAHUDİ	
	H	M	İ	H	M	H	M	H	M
Humus Şehri	1.962	210	-	-	-	576	16	49	-
Hısnü'l-Ekâd Kasabası	208	58	15	-	-	80	18	-	-
Köyler	3.144	999	8	504	144	931	231	-	-
Konar-göçerler	342	83	1	-	-	-	-	-	-
Toplam	5.656	1.350	24	504	144	1.587	265	49	-

Bu verilerden hareketle vergi nüfusunu "7" katsayısı ile çarptığımız takdirde sancağın tahminî gerçek nüfusunu tespit etmek mümkündür. Buna göre, Tablo-12'de de görüleceği üzere, Humus sancağının toplam tahminî nüfusu 1552'de 54.684 kişiden ibaret olmaktadır. Buna şehir ve köylerde görev yapan askerî sınıf mensuplarını da dahil ettiğimizde tahminî sancak nüfusu 55-56 bin civarında olmaktadır.

³⁶ BA, TD, nr. 281, s. 210-211

Tablo-12

Humus Sancağının Tahmini Nüfusu (1552)

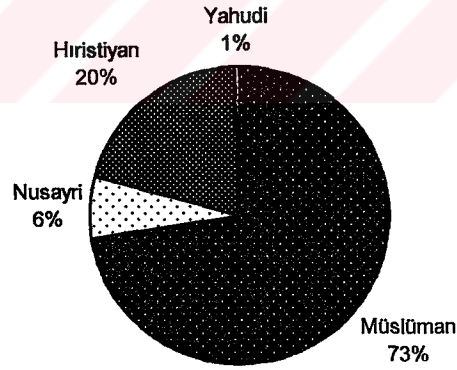
İskân Yerleri	Nüfusu (Hanex7)	Oranı (%)
Humus Şehri	18.109	33,12
Hısnü'l-Ekrâd Kasabası	2.121	3,88
Köyler	32.053	58,61
Konar-göçerler	2.401	4,39
Toplam	54.684	100

Toplam nüfusun büyük bir bölümünü kırsal kesimde yaşayan reâya oluşturmaktaydı. Bunlar, sancak nüfusunun % 66,88'ini, şehirde yaşayan halk ise toplam sancak nüfusunun % 33,12'sini meydana getiriyordu.

Aşağıdaki Grafik-2'de de görüleceği üzere, sancak nüfusunun % 73 gibi büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ediyordu. Bundan sonra ikinci sırayı % 20'lik bir oranla Hıristiyanlar almaktaydı. Nusayrîler sancak nüfusunun % 6'sını, Yahudiler ise ancak % 1'ini meydana getiriyordu.

Grafik-2

Vergi Nüfusunun Dinî ve Etnik Gruplara Göre Dağılımı

Müslümanlar, sancağın şehir kısmı ile bütün nahiyelerindeki köylerinde oturuyorlardı. Nusayrîler, sancağın Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyeleri köylerinde otururlarken, Hıristiyanlar, şehir merkezi ile Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin kasaba ve köylerinde, Yahudiler ise sadece şehirde meskûn idiler.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADÎ DURUM

Genel anlamda ekonomik faaliyetleri, insanlar tarafından çeşitli tüketim mallarının üretilmesi ve bu üretilen malların çeşitli tüketiciye dağıtım hizmetlerinin görülmesi şeklinde tanımlayabiliriz¹. Ekonomik faaliyetleri başlıca üç ana grupta toplamak mümkündür. Bunlar; tarım, sanayi ve ticarettir. Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısı; şehir kesiminde sanayi ve ticarî faaliyetlere, kırsal kesimde ise tarım ve hayvancılığa dayanıyordu.

I. TOPRAK İDÂRESİ

Osmanlı Devleti'nde arazi kanunları, çeşitli bölgelerin örf ve adetleri göz önünde bulundurulmak suretiyle muhtelif yerlerde değişik şekillerde tatbik edilegelmiştir. Bu amaçla, devlet her sancak için ayrı ayrı kanunlar vaz etmek gereğini duymuştur².

Osmanlı Devleti'nde arazi üç şekilde tasarruf edilirdi: *mülk*, *vakıf* ve *mîrî*. Mülk arazi, rekabesi yani çıplak mülkiyeti şahıslara ait olan arazilerdir. Vakıf arazisinde toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma vakfedilen maksada aitti. Mîrî arazi ise rekabesi devlete ait olan topraklardı.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan “mîrî toprak rejimi” ve “malikâne-divânî sistemi” ile “mülk” ve “vakıf” toprak rejimleri iktisadî hayatın daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla aşağıda ana hatlarıyla ele alınacaktır.

1. Mîrî Toprak Rejimi

İslâm Hukuku prensiplerine göre, yeni fethedilen yerlerdeki arazinin devletin mülkü addolunması şeklindeki ziraî rejim, Osmanlı Devleti'nce de benimsenmiş olup, hususi şahıslara toprak mülkiyeti tanınmamıştır. Yalnız şunu unutmamak lazımdır ki, arazinin devlete ait olduğu prensibini ifade ederken insan emeğinin hiçbir payı olmayan topraklar mîrî olup, bağ, bahçe ve içine ev yapılmış olan çevrili yerler, yani imar görmüş arazi ferdin mülkü sayılmıştır³.

¹ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998, s. 217

² İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s. 154

³ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCFD*, XIII/1-2 (Ankara, 1955), s. 41-42

Osmanlı Devlet geleneğine uygun olarak, bir yer fethedildiği zaman hükûmet tarafından oraya hemen “tahrir” memuru yahut “il yazıcısı” gönderilerek, oranın arazisi muayyen bir usul dairesinde yazılırdı. Osmanlı malî sözlüğünde “arazi tahriri” denilen bu işlem ile bütün “mîrî toprak” verim kabiliyetine göre 60-120 dönüm arasında ve “çiftlikler” halinde gruplandırılırdı. Bu şekilde sayıları her bölgede binleri aşan çiftlikler köylüye, ya yarıcılık esasına göre ekip biçmeye verilir veya devlet işletmeden elini çekerek, sadece öşür (ürünün bir kısmı), kesim (belli nakit akçe) gibi ödentiler karşılığında icara verilirdi. Osmanlı Devleti’nde mîrî topraklar daha ziyade icara verilmek suretiyle işlenmekteydi. Mîrî rejimin esasını da bu işletim şekli teşkil etmekteydi⁴.

Çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan köylüye tapu bedeli veya tapu resmi denilen peşin bir kira alınmak suretiyle kaydedilirdi. Bu şekilde devlet topraklarından ayrılan çiftliklerden biri veya yarısı kendisine verilmiş olan köylü tarafından işlemekle mükellef tutulurdu⁵. Köylü makul bir sebep olmadan toprağı boş bırakamazdı. Şayet köylü kendisine verilen toprağı işlemez, boş bırakır ise bu gibi çiftçiler *çiftbozan resmi* veya *levendlik akçesi* adı altında, bu toprakların boş bırakılmasından kaynaklanan zararları ödemek üzere bir tazminat ödemeye mecbur tutulurlardı. Üç sene işletilmeyen toprak, kiracısı olan köylünün elinden alınarak başka birisine kiraya verilirdi⁶.

Kanunnâmelere göre çiftlik, *ziraat yapılan yer* anlamında ve umumiyetle *bir çift öküzün işleyebileceği arazi* olarak tanımlanmıştır. Çiftlikler a’lâ (verimli), evsat (orta halli) ve ednâ (kıraç) olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. A’lâ yerden altmış dönüm, evsat yerden seksen ve doksan dönüm ve ednâ yerden ise yüz ve yüzyirmi dönümdür. Fakat halk arasında yaygın olan tanıma göre bir çiftçinin nadasına ve ekimine yetecek miktardaki yere “çiftlik” denilmektedir. *Dönüm* ise, “yürümek adımı ile eni ve uzunluğu kırk adım yere” deniyordu⁷. Bu ölçüler içerisinde bir çiftlik yere tahrir defterlerinde *bütün çift*, yarısı kadar olan yere ise *nîm çift* denilmekteydi. Ayrıca, çiftlik tasarruf eden reâyanın evli (müzevvec) olması da şarttı⁸.

⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II*, İstanbul, 1995, s. 191-192

⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *İA*, III, İstanbul, 1970, s. 392

⁶ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s. 155; Ömer Lütfi Barkan, *Aynı makale*, s. 392

⁷ Halil İnalçık, “Osmanlı Raiyet Rûsumu”, *Belleten*, XXIII/92 (Ankara, 1959), s. 582

⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 90

Bu arazi rejiminin diğerk bir hususiyeti çiftlik denen toprak ünitesinin parçalanmasını kabul etmeyişidir. Onun için baba ölüp de tasarrufundaki çiftlik erkek çocuklarına intikal ettiğı zaman, erkek kardeşler fiiliyatta tarlaları aralarında taksim etseler bile devlet resmen çiftlik esasına sahip kalıyor ve vergiyi bu esasa göre alıyordu. Çiftlikler ve onu tasarruf edenlerde de mütemadiyen değışmeler görölmesi tabii olduğı için, takriben her otuz senede bir bütün memleket arazisi yeni baştan yazılarak tapu defterleri yenileniyordu⁹.

Osmanlı arazi rejimi kız çocuklara tarla mirası tanımamaktadır. Bu suretle, bir şahıs erkek evlat bırakmadan ölürse, kız evladı bulunsa dahi, tarlaları ona verilmeyerek müzayedeye çıkarılıyor ve tasarruf hakkı muayyen bir para mukabilinde köyden başka birisine devrediliyordu. Ancak, kız evlat babasından kalan tarlaları kendisi almak isterse, bu arttırmada, başkalarının vermeye razı olduğı miktarı ödemek şartıyla bu arazi tercihen kız evlada bırakılıyordu¹⁰.

Oğlu, kızı ve bir erkek kardeşi olamayan reâya, öldüğü zaman tasarruf ettiğı çiftlik, sipahi (*sahib-i arz*) tarafından başka bir çiftçiye *tapu bedeli* karşılığında verilirdi. Ancak bu konuda akrabaya öncelik tanınırdı. Sipahi, reâya çiftliğini akrabaları olduğı halde başkasına tapuya verirse, akrabalar duruma itiraz edebilirdi¹¹.

“Hâli” yani boş bir araziye ihya eden kişiden genellikle tapu resmi alınmazdı. Reâya böyle bir araziye timâr sahibinin muvafakatiyle ihya eder, öşür ve rüsûmunu eda etmek suretiyle, tapu resmi vererek veya mirasla intikal etmiş bir arazi gibi tasarrufa devam edebilirdi¹².

“Raiyyet” yani icarcı, devlete icarını (arazi, esasında Hıristiyanlardan zapt olunduğı için ister yine Hıristiyanlarda kalsın, ister Müslüman halka verilsin ödeyeceğı icara *haraç* denir) iki türlü vergi halinde öder. Birincisi, mahsulün yerine göre, sekizde bir ile beşte bir arasında değışen kısımdır. Mahsul olarak alınan bu icara *öşür* denir. Bir de çiftlik için yılda muayyen bir nakit para (sancaktan sancağa 20 ile 50 arasında) alınır ve Müslümanlardan alınana “çift resmi”, Hıristiyanlardan alınan aynı vergiye ise “ispençe resmi” denmekteydi¹³.

⁹ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 43

¹⁰ Mustafa Akdağ, *Aynı makale*, s. 43

¹¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 89

¹² Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 217-218

¹³ Mustafa Akdağ, *Aynı makale*, s. 43-44

Şehir halkından herhangi bir kimse, köyden her hangi bir suretle arazi sahibi olup da ziraat ettirirse, icar mahiyetinde olan öşür ve çift resmini öder, fakat raiyyet sayılmayacağı için sair vergiler kendisinden alınmazdı¹⁴.

Tablo-13

Çiftliklerin Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	Hane	2 Çift	Çift	Nim-Çift
Humus	2.025	6	553	48
Menâsif	1.174	-	-	-
Hısnü'l-Ekrâd	1.704	-	-	-
Toplam	4.903	6	553	48

Humus sancağındaki çiftliklerin nahiyelere dağılımı Tablo13'de gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere Humus sancağının sadece Humus nahiyesinde çiftlik bulunmaktadır. Tasarruf edilen bu çiftliklerden, 6'sı 2 çiftlik, 553'ü 1 çiftlik ve 48'i ise nim-çiftlik olmak üzere toplam 607 idi. 'Anto, Bedâris, Nasîrîm ve Semâkiye köylerinde bulunan çiftliklerin tamamı nim-çifttir.

Ayrıca, 'Anto köyünde bulunan çiftliklerin toplam sayısı defterde 9 olarak belirtilmesine rağmen yaptığımız sayımda bu köyde bulunan çiftlik sayısının gerçekte 9,5 olduğunu belirledik¹⁵.

Osmanlı Devleti'nde defterlere çiftlik olarak kaydedilen ve icara verilmek suretiyle işletilen mirî topraklar, "Osmanlı timâr sistemi"ni oluşturmaktadır¹⁶.

Araziyi icara alan çiftçi "raiyyet" adını alır, icara veren kimseye yani devlete ya da devleti temsil eden kimseye de "sahib-i arz" denirdi. Tapu resmini ödeyerek çiftliği defterde üzerine geçiren "raiyyet" olan icarcının devlete vereceği icar (topraklar Hıristiyanlardan alındığı ve geri kendi üzerlerine bırakıldığı için *haraç*), "muaccele ve müeccele" olarak iki kısım olup, tapu resmi "muaccele", işletilen arazinin ürününden verilen öşür ve yılda nakit ödenen çift resmi ise "müeccele"dir. Aslında icarcı olduğu belirtilen köylünün mülk sahibine bunun karşılığında ödeyeceği icar tek miktar halinde ifade edilmiş olmayıp, çeşitli adlar altında vergiler biçimine sokulmuş bulunması yüzünden, çiftçinin devlet ile olan bu icarlık alışverişi pek karışık hale gelmişti. Bu

¹⁴ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", s. 44

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. *BA, TD, nr. 281*, s. 108-109

¹⁶ Ömer, Lütfi Barkan, "Çiftlik", s. 394

yüzdendir ki, devlet iki taraf arasındaki sözleşmeyi, tek taraflı olarak, “kanunnâme” şekline koymuş ve burada “raiyyetlik” ile “sahib-i arz”lık şartlarını inceden inceye tespit etmiştir¹⁷.

Çiftlik tasarruf eden ailelerin yanında tabii toprağını kaybetmiş aileler veya yeterince toprağı olamayan aileler de bulunmaktaydı. *Bennâk* adı verilen bu ailelere devlet çift resmi sistemi içinde farklı bir statü vererek ayrı kalemlerde toplamıştı. Vergi yükünü ise toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirlemişti¹⁸. Buna göre bennâk olanlar Humus sancağında yılda bir defaya mahsus olmak üzere 12 akçe vergi ödüyorlardı.

Osmanlı vergi düzeninde hiç çifti olamayan ve henüz evlenmemiş olan, fakat bir gelir kaynağı üreten bekarlar da *mücerred* adıyla anılıyordu ki, bunlar “mücerred resmi” adıyla yıllık 6 akçe tutarında bir vergi ödüyorlardı¹⁹.

Timârın asıl kaynağı çiftliktir. Bunun yanı sıra bahçe, bağ, bostan, çayır, çeltik, zeytinlik ve zeytin yağı imalathaneleri de timâr olarak tevcih edilmiştir.

Bir de, ziraat yapıldığı halde nüfus barınmayan *mezraa* adı verilen geniş araziler bulunmaktadır. Türkçe tam karşılığı ise “ekinlik”tir. Bunlar önceleri meskun iken zamanla ahali dağılmış olan yerlerdir²⁰.

Mirî toprak rejiminde toprak gelirlerine *dirlik* adı verilmektedir. Dirlik, gelirine göre *hâs*, *zeâmet* ve *timâr* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yıllık geliri en fazla 19.999 akçe olanlar *timâr*, 20.000 akçe ile 100.000 akçe arasında olanlara *zeâmet* ve 100.000 akçeden fazla olanlara da *hâs* olarak adlandırılmıştır²¹.

2. Malikâne-divânî Sistemi

Bilindiği gibi, Türkiye topraklarının “mirî”lik düzeni Selçuklular ve Beylikler devirlerinin fetihleri sırasında kurulmuştur. Oldukça durgun geçen bir süreden sonra, Osmanlılar zamanında yeniden fetihlere başlanmış ve askerî zorunluluklar sebebiyle de

¹⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 193

¹⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 224

¹⁹ Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 224

²⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 92

²¹ Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 225

Anadolu'nun eski "iktâ-malikâne" ve "divanî" şeklindeki vergileme yapısı yeni şartlara uydurulmuştur²².

Malikâne-divanî sistemindeki esas, gelirin devlet ile malikâne sahipleri arasında paylaşılmasıdır. Bu sisteme göre, vakıf ve mülk olan şey, topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp, sadece toprağın kuru mülkiyet hakkıdır²³. Bu itibarla vakıf veya mülk sahipleri mülkiyeti kendilerine ait olan bu toprakları işleyen köylüden yalnız bir toprak kirası isteme hakkına sahip bulunmaktadır. Bunun dışında, toprağın veya toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeye mecbur oldukları resimler de vardır ki, bu resimler *divanî* adı altında toplanmıştır. Malikâne ve divanî hissesi olarak tabir edilen toprak kirası ise genellikle elde edilen ürünün 1/5, 1/7, 1/8, 1/10'u veya yarısı olarak kabul edilmiştir²⁴.

Söz konusu mülkler, Osmanlı Devleti kurulmadan önceki devirde, bölgede hakimiyet kurmuş olan hükümdarların, bir kısım toprakları bazı nüfuzlu kişilere "temlik etmeleri" ile meydana gelmiştir. Buradaki mülkiyet, toprağın her türlü hukukuna şamil olmayıp sadece rekabesine (çıplak mülkiyetine) mahsustur. Malikâne sahibi, yalnızca, çiftçinin ziraat yaptığı mülk arazisinde bir nevi toprak kirası olarak öşür talep edebilir. Diğer taraftan devlet, arazinin vergi gelirini sipahiye dirlik olarak tevcih ettiği için, çiftçi elde edilen mahsulden bir öşür de sipahiye vermek durumundadır. İşte bu usule "İki baştan tasarruf" veya "Malikâne-divânî Sistemi" adı verilmektedir²⁵.

Malikâne sahiplerinin toprakları üzerinde haiz oldukları mülkiyet hakkı, satmak ve hibe veya vakfetmek, vârisler arasında diğer menkul mülkler gibi ve şer'î hukuk kaidelerine göre taksim edilmek hususlarında mutlak bir mülkiyetin istilzam ettiği bütün şartlara sahiptirler ve bu bakımdan Rumeli'deki toprak mülklerle tetkik edildiğinde hiçbir farkın olmadığı görülür²⁶.

Fakat, buradaki mülkiyet haklarının, tamamen mutlak bulunmadığı da görülmektedir. Çünkü malikâne sahipleri mülkiyeti kendilerine ait bulunan bu toprakların tasarruf hukukuna sahip bulunmadıkları gibi, bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralamak hususunda da serbest gözükmemektedirler. Bu hususta her

²² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II*, s. 211

²³ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 225

²⁴ Ömer Lütfî Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-divanî Sistemi", *Türkiye Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 154-155

²⁵ Mehmet Ali Ünal, Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 206

²⁶ Ömer Lütfî Barkan, *Aynı makale*, s. 155

şey örf ve kanunlarla tayin edilmiş bulunmakta ve toprak sahipleri ile köylü arasındaki münasebetler, genellikle mirî topraklar üzerindeki benzer bir şekilde yani daimî ve irsî kiracılık münasebetleri tarzında cereyan etmektedir²⁷.

Mirî topraklarda toprağı devlet adına kiraya veren sipahiyle köylü arasındaki kira mukavelesinde bir nevi peşin kira teşkil eden tapu resmi, malikâne-divânî toprak rejiminde, malikâne sahibi tarafından alınmayıp Divan'a ait diğer rüsûm ile birlikte sipahiye tahsis edilmiş bulunması da, devletin bu husustaki kontrol hakkını kendi memurları vasıtasıyla icra etmek arzusundan ileri gelmiş sayılabilir. Nitekim diğer tip vakıflarda bu hak vakfın mütevellisine aittir²⁸.

Şu halde, malikâne sahibi ile köylü birbirine şahsi bir kira mukavelesiyle değil, teferruatı devlet kanunlarıyla tayin edilmiş bir toprak kiracılığının mükellefiyetleriyle bağlı bulunmaktaydı. Toprak malikâne sahibinin mülkü addedildiği halde, onu çiftçiye kiralayanlar malikâne hisselerine sahip olan kimseler olmayıp devletin temsilcisi olan sipahilerdir²⁹.

Netice olarak diyebiliriz ki, malikâne-divânî sistemi, Osmanlı Devleti'nin genellikle tesis ettiği bütün, serbest mülk ve vakıflardan tamamen ayrı bir toprak tasarrufu şeklini teşkil eder. Bu toprak nizamı daha ziyade eski İslâm-Türk devletlerinden gelen ananelerin kuvvetle muhafaza edildiği ve oldukça sarsıntısız bir intikalle imparatorluğa ilhak edilmiş olduğu memleketlerde mevcut bulunmaktadır. Bu memleketler haricinde daha büyük bir şiddet kullanarak zabt ve istila edilen ve özellikle Hıristiyan devletlerinden intikal eden bölgelerde malikâne-divânî sistemi mevcut değildir. Zira, öşrî ve haracî mülk toprakların ve imâmlar tarafından ikta' olarak temlik suretiyle Beytü'l-mâl tarafından satılarak mülk haline sokulmuş toprakların mevcut bulunduğu İslâm-Türk devletlerinde malikâne-divânî sisteminin kolayca teşekkül edeceği aşikardır³⁰.

Humus sancağında, Halep sancağında olduğu gibi³¹, bir köyün veya mezraanın malikâne ve divânî hisselerinin tespiti *feddân* esasına göre uygulanmaktaydı ki, Mısır

²⁷ Ömer Lütfî Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-divânî Sistemi", s. 156

²⁸ Ömer Lütfî Barkan, *Aynı makale*, göst. yer.

²⁹ Ömer Lütfî Barkan, *Aynı makale*, s. 157

³⁰ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 227

³¹ Halep sancağındaki malikâne-divânî uygulaması için bkz. Margaret L. Venzke, "Aleppo's Mâlikâne-divânî System", *JAOS*, vol: 106/3 (1986), s. 451-469

alan ölçüsü birimi olan feddân, 6.368 metrekarelik bir alanı göstermektedir³². Ayrıca *kırât* da Humus sancağında bir taksimat ölçüsü olarak kullanılmıştır.

1552 yılında Humus nahiyesinin köylerinden *Fîrûz* 13 feddân, *Lev'in* 27 feddân, *Hamîrâ* 20 feddân, *Buveydâ* 24 feddân, *Cûsiye* 44 feddân, *Nasîrîm* 24 feddân, *'Abrîn* 8 feddân, *Kefr 'Ayâ* 23 feddân, *Kefr 'Abdî* 10 feddân, *Deyr-i Yahrâ* 19 feddân, *Deşâriye* 13 feddân, *Tell Cebûrîn* 20 feddân, *Termu'allâ* 15 feddân, *Zemîmîr* 12 feddân, *'Anto* 24 feddân, *Batûîn* 4 feddân, *Kefr Kât* 12 feddân, *Semâkiye* 12 feddân, *Sekerre* 12 feddân ve *Nakîrû'l-Kâdi* da 8 feddân ölçüsünde bir araziye sahipti.

Bu konu ile ilgili olarak 1552 yılında, 12 feddân toprağı ekilebilen *Zemîmîr* köyünü örnek olarak verebiliriz. *Zemîmîr*'in "Hâsıl"ı ve hâsılın hak sahipleri arasındaki taksimatı şu şekildedir:

Karye-i Zemîmîr tabi'i m.

Hane: 22 Mücerred: 3

Hasıl: kasım mine'l-hums 4.200 (akçe) 12 Feddân

Hınta: 20 mekkûk 2.000 (akçe), Şâir 30 mekkûk 1.500 (akçe)

Hisse-i Vakf-ı İbn-i Cemâl 4 feddân 1.400 sahibi gelüb isbat itmedi.

Hisse-i timar: an-iktâ-i 'Arab 8 feddân 2.800

Malikâne-divânî sistemi Humus sancağında, daha ziyade Humus nahiyesinde uygulanmakta idi. Bu yerlerde mirî hisse padişah hasları, zeâmet ve timâr olarak tevcih edilmişti.

II. TARIM VE HAYVANCILIK

Osmanlı Devleti'nin ekonomik gücünü tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Diğer sancaklarda olduğu gibi, Humus sancağında da özellikle nüfusun yoğun olduğu köyler ve mezraalarda ekonomik faaliyetler tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı.

Toprakların verimlilik derecesi, iklim şartlarının elverişli olup olmaması, ilkbaharda husûle gelen donmalar, yaz günlerinde düşen dolu, sağanakların neden olduğu su baskınları, çekirge istilası ve hayvan sürülerinin verdiği zararlar tarımsal faaliyetlere etki eden en önemli âmillerdir³³.

³² Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 80

³³ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 171

Humus sancağında, buğday (hınta), arpa (şa'ır), nohut (hummus), mercimek ('ades), pamuk (kutn), pirinç (çeltük) ve susam (simsim) ile hayvan yemi olarak culban, küşne, bakla (fûl) ve 'alef ekimi yapılan ve üretilen başlıca hububat ve bakla çeşitleriydi.

1552 yılına ait tahrir defterinde, sancağın bazı köylerinde ekimi yapılan mahsullerden nohut, hummus ve mercimek ise 'ades olarak kaydedilmesine rağmen, Menâsif nahiyesinin Kâ'ie köyünde, Türkçe adlarıyla yani nohut ve mercimek olarak ikisi birlikte zikredilmiştir³⁴.

Ayrıca incelemiş olduğumuz defterde *dürre* ve *duhn* gibi mahsullere de tesadüf edilmektedir. Dürre ve duhn, mahiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte, mısır veya bir çeşit darı olarak tarif edilmektedir³⁵.

Tarımsal alanda, halkın temel gıda maddeleri olan ekmek, bulgur gibi yiyeceklerin karşılanmasında önemli bir yere sahip olması ve her türlü iklim koşullarında yetiştirilebilmesi nedeniyle en fazla üretilen mahsul buğday (hınta) idi. Humus sancağında 1552 yılında toplam olarak 2.269 mekkûk buğday üretilmekteydi. Ayrıca daha çok hayvan yemi olarak kullanılan arpa da buğdayla birlikte sancağın hemen hemen bütün köylerinde yetiştiriliyordu. Yıllık toplam arpa üretimi ise 1.735 mekkûk idi. Fakat, bazı köylerin hasılı "dîmos" olarak verildiği için bu rakamlar hububat üretiminin tamamını yansıtmamaktadır.

Tablo-14

Humus Sancağı'nda Üretilen Buğday ve Arpanın Nahiyelere Göre Dağılımı

Nahiyeler	Buğday (Mekkûk)	Arpa (Mekkûk)
Humus	1.248	1.110
Menâsif	495	399,5
Hısnü'l-Ekrâd	526	225,5
Toplam	2.269	1.735

Meyve olarak, üzüm, zeytin, incir, ceviz, kayısı ve dut, bostan mahsulatı olarak da kavun, karpuz vb. ile soğan yetiştiriliyordu. Humus sancağında zeytin ziraatı sadece

³⁴ "Nohut ve mercimek 0,5 mekkûk 60 akçe", BA, TD, nr. 281, s. 168

³⁵ Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı, s. 230

Hısnü'l-Ekrâd nahiyesi köylerinde yapılmaktaydı. Üzüm bağları ise sancağın hemen her bölgesinde görülmektedir.

Hayvancılık alanında ise en çok küçük baş hayvanlarından koyun ve keçi besleniyordu. 1552 yılında köylerde beslenen koyun ve keçilerden *resm-i ma'ze* ve *resm-i nahl* adı altında vergi alınmaktaydı. Ancak çoğu yerde *resm-i ma'ze* ve *resm-i nahl* birlikte verildiği için koyun ve keçi sayılarını ayrı ayrı tespit etmek mümkün değildir. Tahminî olarak Humus sancağında beslenen koyun ve keçi sayısı, Humus nahiyesinde 5.904 adet, Menâsif nahiyesinde 9.120 adet ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde de 6.797 adet olmak üzere toplam olarak 21.821 adet idi.

Ayrıca sancakta taban suyu seviyesinin yüksek olması nedeniyle köylerde, manda (camûs) besiciliği de yapılmaktaydı. Vergi gelirlerinden hareketle, 1552 yılında Humus nahiyesi köylerinde 149, Menâsif nahiyesi köylerinde 330 ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesi köylerinde de 336 olmak üzere, sancak dahilinde toplam olarak 815 mandanın bulunduğunu tespit edebilmekteyiz.

III. TİCARET VE SANAYİİ

Humus şehri ticari bakımdan fazla gelişmiş bir şehir değildi. Şehirde XVI. yüzyılın başlarında 5 tane han ya da kervansaray ile birkaç tane küçük çarşı bulunuyordu ve ticarî hayat bu mekanlarda cereyan ediyordu. Şehir, Âsi Nehri yakınında kurulduğu için burada çok sayıda değirmen ile hamamlar yer alıyordu³⁶.

Âsi Nehri'nde bulunan bir dalyanda Humus ve Trablus'un köylerinden gelen balıkçılar balık avlarlar ve bunun için de devlete her yıl belirli bir miktarda vergi öderlerdi. Bu dalyân mukâtaasının yıllık geliri 1526'dan sonra ki yıllarda *Rüstem Paşa Tekkesi* vakfına dahil edilmiştir.

Humus sancağına hayat veren Âsi Nehri üzerinde nakliyat da yapılmakta idi ki, bu nakliyatı temin edebilmek amacıyla 1552 yılında 20 tane vasıta çalışmaktaydı. Tahrir defterinde “merkeb” olarak geçen bu vasıtaların her birinden yıllık 200 akçe vergi alınıyordu³⁷.

³⁶ Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ, 2003), s. 379

³⁷ *BA, TD, nr. 281*, s. 51

Konar-göçer olan Arap taifelerinden şehre girecekleri zaman “*âdet-i pişkeş*” adı altında bir vergi alınıyordu. 1526 tarihli tahrir defterinden anlaşıldığına göre, bu taifelerden olan *Âli Fazl*’dan 8 bin akçe ve *Âli Musa*’dan da 6 bin akçe vergi alınmıştır. Memlûklardan beri alına gelen bu vergi Osmanlı döneminde sancakbeyleri hassına dahil edilmiş, fakat daha sonra bu vergi padişah fermanıyla kaldırılmıştır³⁸.

Kumaş yapımı ve ticareti de Humus ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Kumaş ticaretinden *dellâliye vergisi* alınıyordu. Fakat 1526’dan sonraki yıllarda bu gelir ihtisâb ve diğer bazı gelir kalemleriyle birlikte mukâtaaya verildiği için, bunun yıllık gelirini ayrı olarak tespit edebilmek mümkün değildir³⁹.

Humus Sancağı Kanunnâmesinde kumaş ve ipekten nasıl ve hangi miktarda vergi alındığı açıkça belirtilmiştir. Buna göre, Mısır’dan Humus’a gelen ve veresiye satılan kumaşın her bin Osmanîsi’nden on Osmanî dellâliye vergisi alınıyordu. Humus’ta üretilen kumaştan ise dellâliye vergisi alınmıyordu. Yine, şehre satılmak üzere getirilen ipeğin her rıtlından⁴⁰ dört osmanî alınır⁴¹.

Humus şehrinde gayr-i müslimlere ait olan bir meyhanenin varlığı da göze çarpmaktadır. Burası Müslümanların kutsal ayları olan Receb, Şa’ban ve Ramazan aylarında kapatılıyordu. Gayr-i müslimler dışarıdan getirdikleri ve kendileri için işledikleri şarabın her iki batmanına bir akçe vergi öderlerdi. Bunun yıllık geliri ise 1552 yılında 6 bin akçe olup, sancakbeyi hassına dahildi⁴².

Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi, Humus şehrinde de belirli iş alanlarında uzmanlaşmış küçük çarşılar ile belirli malların satıldığı pazarlar yer alıyordu. Büyük Çarşı (*Sukû’l-Kebîr*), Demirciler Çarşısı (*Suk-ı -Haddâdîn*) ve Marangozlar Çarşısı (*Suk-ı Neccârîn*) şehrin önemli çarşıları idi. Ayrıca, şehirde at, eşek ve katır gibi yük ve binek hayvanlarının satıldığı bir pazar yeri bulunmaktaydı ve burada yapılan alış-verişten muayyen bir vergi alınmaktaydı. Bu pazar 1526’dan sonra mizân-ı harîr, ihtisâb ve kumaş dellâliyesi ile birlikte mukâtaaya verilmiştir⁴³.

³⁸ BA, TD, nr. 281, s. 51

³⁹ Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, s. 379-380

⁴⁰ Humus’ta 1 rıt Ortaçağ’da 2,7 kg. idi (Walter Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 670)

⁴¹ 959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 682

⁴² BA, Aynı defter, s. 51; Enver Çakar, Aynı makale, s. 380-381

⁴³ Enver Çakar, Aynı makale, s. 381

Şehirde ticarî faaliyetlerden alınan ve muhtesib tarafından toplanan ihtisâb vergisi, 1552 yılında 100 bin akçe idi.

IV. VERGİLER

Devlet ve milletin korunması, varlığını devam ettirmesi ve ilerlemesinin sağlanması, kısaca kamu hizmetlerinin ifa edilmesi için bir kısım masraflar yapmak gerekmektedir⁴⁴. İktisadî gücü büyük oranda tarım ve havyacılığa dayanan Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan halktan, bu masrafları karşılamak amacıyla çeşitli adlar altında ve muayyen miktarlarda vergi alınmaktaydı.

Osmanlı Devleti, ülke geneline mahsus bir vergi politikası tespit etmemiş, her bölgenin ırk, kültür, iklim ve diğer bazı iktisadî ve içtimaî şartlarını nazar-ı itibara alarak, ayrı ayrı vergi kanunnâmeleri tertip etmek yoluna gitmiştir. Ülkenin her tarafında câri olan ve sipahi zümresi ile reâyâ arasındaki münasebetleri tanzim eden kanunnâmeler tertip edilmiş olduğu gibi, eyaletlerin, sancakların, nahiyelerin ve hatta bazı sosyal zümrelerin özellikleri de dikkate alınarak ayrı ayrı kanunnâmeler düzenlenmiştir. Bu kanunnâmelerde çiftçi sınıfının hak ve sorumlulukları, hangi üründen ne nispette vergi verecekleri gibi hususlarla, sanayi ve ticarî faaliyetlerin nasıl vergilendirileceği ve ehl-i örf tabir edilen devlet memurlarının reâyâyâ karşı olan davranışları ayrı ayrı konu edilmiştir⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda her türlü devlet hizmetlerini ifa için gerekli masrafları bir merkezden idare etmeyi icabettiren, bugünkü anlamda bir devlet bütçesi yoktu. Bundan dolayı, bu masrafların muayyen bir takım prensiplere göre, halka tevzi ve taksimi suretiyle meydana çıkan bir vergi telakkisi mevcut değildi. Bu devirde devlet vergi toplamak hak ve selahiyetinden önemli bir kısmını, dirlik, mülk veya vakıf şeklinde, muhtelif hizmet ve vazife sahiplerine bırakmıştı⁴⁶. Şüphesiz bunun en büyük sebebi, vergilerin tahsilinde ve maaşların ödenmesinde karşılaşılabilecek olan güçlüklerdir. Merkezden binlerce kilometre uzaktaki sancaklarda, madenî para olarak vergi toplamak, ulaşım ve güvenlik açısından imkansız olduğu gibi, bunları daha sonra tekrar dirlik sahiplerine ve diğer devlet görevlilerine dağıtmak da hayli güçtü. Ayrıca, bir çok verginin mahsûlden aynî olarak alınması zarureti de başlı başına bir sorun teşkil etmekte

⁴⁴ Ahmet Akgündüz-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999, s. 436

⁴⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 117

⁴⁶ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 237

idi. Bundan dolayı devlet, önceki Türk-İslâm Devletlerinde tatbik edilmiş olan mirî arazi rejimini yeni bir düzenlemeye tabi tutarak bu konuda mükemmel bir sistem geliştirmişti⁴⁷.

Devletin vergileri bu şekilde özelleştirmek suretiyle özel kişilere devretmesi, hem hızlı vergi tahsilini sağlıyor, hem de devleti vergi mükellefiyetinin hedefi olmaktan kurtarıyordu⁴⁸.

Osmanlı Devleti'nde vergi sadece şehir ve köylerde yaşayan reâyâdan alınıyor, askerî sınıf mensupları ise her türlü vergiden muâf tutuluyordu. Timârlı sipahiler, saray halkı, kapıkulu ve devlet erkanı, kadılar, müderrisler ve yüksek medreselerdeki talebeler askerî sınıfın mensupları idiler⁴⁹.

Türk-İslâm Devletlerinde esas kabul edilen vergi sistemi Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Kur'ân-ı Kerim ve sünnete dayanılarak şer'î hükümlerle miktarı ve nispeti tayin edilen vergilere "şer'î vergi", Ulü'l-emr'in yetkisiyle ve içtihadî hükümlerle tespit edilenlere ise "örfi vergi" denilmiştir. Dolayısıyla, reâyâdan şer'î ve örfî olmak üzere iki tür vergi alınmıştır. Ayrıca, sefer, deprem, kıtlık vb. gibi olağanüstü hallerde geçici olmak kaydıyla hane başına peşin ve nakit olarak alınan vergiler de alınıyordu ki, bu vergiye de "avârız-ı divâniye" adı verilmiştir.

Tahrir defterlerinde, avârız vergisi hariç olmak üzere, reâyâdan alınan tüm vergilerin çeşit ve miktarları belirtildikten sonra "Hasıl" adı altında genel toplamı da verilmektedir. Hasıl, kelime manası itibariyle "husule gelen, çıkan" demektir. Bu kelime 1552 tarihli Humus tahrir defterinde, toprak mahsullerinden alınan verginin toplamını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Defterde bazen "hasıl" tek başına yazılırken bazen de "maa rüsûm" denilmek suretiyle, hasıl adı altında verilen miktarın bir köy ya da kasabanın bütün vergi geliri toplamını ifade ettiği vurgulanmak istenmiştir⁵⁰. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıda bir köyün vergilendirme metodu örnek olarak gösterilmiştir.

"Karye-i Kuseyr-i Refrûd

Nefrân: 150 Hâne: 118 Çift: 25 Bennâk: 93 Mücerred: 31

⁴⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 117

⁴⁸ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keçe(1475-1600)*, Ankara, 2000, s. 291

⁴⁹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 236

⁵⁰ Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 238

Hasıl Kasım mine'l-hums: 13.000

Hınta: 60 mekkûk 6.000 (Akçe) Şa'ir: 80 mekkûk 4.000 (Akçe)

Mal-ı Sayfî ma'a Resm-i Bostan: 1.500

Resm-i Çift: 1.000 Resm-i Bennâk: 1.116 Resm-i Mücerred: 186

Resm-i Camus: 100 Resm-i Maze ve Nahl: 500 Resm-i Deştânî: 30

Resm-i Ma'sara: 2 bab 80 Harac-ı Kürüm: 1.500 Resm-i Asiyab: 5

Hisse-i mülk-i Mehmed Beğ 12 kırat 6.500 Hisse-i Mirî 12 kırat: 6.500

El-öşr an-hissetü'l-mülk humsân mahsûl alınurn ber vech-i maktû' der 'uhde-i sâhib-i mülk fi sene: 2.600

Yekûn: *Hisse-i mirî ma'a el-öşr ve rûsûm-ı örfiye: 12.112"*

Bâd-ı Hevâ: 750⁵¹"

1. Toprak Mahsullerinden Alınan Vergiler

1.1. Öşür

Öşür, kelime olarak onda bir manasındadır. Osmanlı Devleti'nde, mirî arazi rejiminin uygulandığı her bölgede, ziraatla uğraşan reâyâdan elde ettikleri ürünlerden devlet adına alınan vergiye *öşür* denilmektedir⁵².

Öşür, pek nadir olarak 1/10 oranında toplanmıştır. Çoğunlukla devlet adına 1/5, 1/6 ve 1/8 nispetine alınmıştır. Bazen de ürünün yarısını (yani 1/2) almak şeklinde tatbik edilmiştir. Nispetlerin değişik olmasının sebebi, arazinin verimliliği, sulama şartları, ziraat yapılan hububatın çeşidi ve mahallî örf ve adetlerin dikkate alınmış olmasıdır⁵³.

Mirî toprak rejiminde, çiftçiler devlete ait toprakların daimî ve irsî bir kiracısı durumunda buldukları için, öşür adına her sene mahsûlden bir hisse şeklinde devlet nam ve hesabına alınmakta olan vergilerin hukukî mahiyeti, ancak toprak kiracısı (*icare*) veya bir paylaşma aracı (*harâc-ı mukâseme*) faraziyesiyle açıklanmaktadır. Nitekim aynı toprağın mutasarrıfının her sene *çift akçesi* adı altında vermek zorunda olduğu verginin adı da *harâc-ı muvazzaf* (miktarı belirli bir toprak haracı) olarak kabul edilmektedir. Bu suretle mukâseme haracı olarak reâyâdan alınan toprak kirası, toprağın verim kabiliyetine göre, mahsûlün yarısıyla onda biri arasında değişen yüksek nispetler

⁵¹ BA, TD, nr. 281, s. 56

⁵² Ömer Lütfî Barkan, "Öşür", İA, IX, İstanbul, 1979, s. 485

⁵³ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s. 119

arzetmesi ve genellikle Müslüman ve Hıristiyan ayrımı yapmaksızın, bütün kiracılarını aynı şartlarla mükellef tutması mümkün olmaktadır⁵⁴.

Devlet adına tahsil edilen öşür gelirleri hâs, zeamet ve timâr sahiplerine tevcih edildiği gibi, vakıflara devredilebiliyor veya *maktu'* olarak belirlenmeleri durumunda iltizama da verilebiliyordu⁵⁵.

Öşür, *aynî* ve *nakdî* olmak üzere iki türlü tahsil ediliyordu. Arpa ve buğday gibi uzun süre muhafaza edilebilen hububat çeşidinden genellikle *aynî* olarak alınması kanundu. Hububatın dışındaki bağ, bahçe ve bostan mahsûllerinin öşrü ise *aynî* olarak almak sipahilerin aleyhine olacağı için pek benimsenmemiştir. Çünkü meyve ve sebze türündeki bu ürünler uzun süre bekleyemeyeceği gibi, hemen satılması da mümkün değildi. Bundan dolayı, reâyâ bu ürünlerin öşrünü önceden belirlenmiş olan *narh* üzerinden sipahiye *nakdî* olarak ödemek mecburiyetinde idi⁵⁶.

Tablo-15

Humus Sancağı'ndaki Öşür Oranlarının Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	1/5	1/7	1/8	1/10
Humus	51	1	8	-
Menâsif	-	-	42	-
Hısnü'l-Ekrâd	-	6	31	1
Toplam	51	7	81	1

Humus sancağı nahiyelerinde, 1552 yılı tahririne göre, tarım ürünlerinden tahsil edilen öşrün oranları, Humus nahiyesinde 1/5 ve 1/7 ile 1/8, Menâsif nahiyesinde 1/8, Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde de 1/7, 1/8 ve 1/10 oranında idi.

“Kasm” metodunun uygulandığı 140 köyün 51'inde (yani % 36,43'ünde) 1/5, 7'sinde (yani % 5'inde) 1/7, 81'inde (yani % 57,86'sında) 1/8 ve 1'inde (yani % 0,71'inde) ise 1/10 oranında öşür alınmıştır⁵⁷.

Bazı köylerde ise alınan öşür miktarları belirtilmemiştir. Bu köyler, Humus nahiyesinin Deyr-i Ba'alba, Menâsif nahiyesinin Ekrûm, Ekkûm, Harbetü'l-Hammâm, Deyr-i Sufyân, Belefsâ, Bilâbîl ve Firâniye, Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin Bûlât, Harîba,

⁵⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 239-240

⁵⁵ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999, s. 209

⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 119-120

⁵⁷ *BA, TD, nr. 281*, s. 55-238

Faltâ, Harb-ı Garâ, A'mâr, Eşlûh, Tuveyhid, Sekbetü'l-Hasîn, Kubbet-i A'nâz ve Şidrâ'dır.

Humus bölgesinde öşür iki şekilde tahsil ediliyordu. Bunlardan birincisi “kasm”, diğeri ise “dîmos” usulüdür. *Kasm* metodunda önce mahsûl ölçülür, sonra belirlenen oranda öşür alınır. Aynî olarak belli ve farklı nispetlerde alınan öşür, hangi araziden ne kadar alınacağı, defterde ayrı ayrı kaydedilmiştir. Şam bölgesinde *dîmos* olarak adlandırılan ve önceden belirlenmiş (maktû') öşür miktarı ise, aynî ve nakdî olarak alınıyordu. *Dîmos* teriminin Bizans döneminde “genel vergi” anlamına gelen “demosion”dan türediği anlaşılmaktadır⁵⁸.

Dîmosun miktarı “feddân”a göre belirleniyordu. Bir köyün ekilen arazisi kaç feddân ise her feddânı için maktû' bir miktar belirleniyor ve buna göre toplam dîmosu o köyün hasılı olarak yazılıyordu⁵⁹. Meselâ, Humus nahiyesinin *Cûsiye* adlı köyü 44 feddân olup, 1552'de her feddânı 600 akçeye dîmos edilmişti ki, toplam dîmosu 26.400 akçe idi⁶⁰.

Humus sancağında hububat ve bakliyat öşrünün tahsili hususuna kullanılan ölçü birimi *mekkûk* idi. Yine, bu ölçü birimi çeltik ve susam için de kullanılmaktaydı.

Netice itibariyle, Osmanlılar, diğerk bölgelerde olduğu gibi örf ve adetlere sadık kalarak, Humus sancağında da daha önce kullanılmakta olan ölçü ve tartı birimlerini olduğu gibi benimsemiş ve bunun sonucunda bu bölgede kullanılmakta olan feddân adlı alan ölçüsü ile mekkûk, kantar ve müdd adlı hacim ölçüsünün kullanımına da müsaade etmiştir.

Tablo-16

Mekkûke Göre Nahiyelerdeki Buğday ve Arpa Fiyatları (1552)

Nahiyeler	Buğday (Akçe)	Arpa (Akçe)
Humus	100	50
Menâsif	120	70
Hısnü'l-Ekrâd	120	70

Humus sancağında, hububat ve bakliyattan başka, meyve ağaçlarından, bağlardan (*harâcü'l-kürûm*), bostan mahsûllerinden (*resm-i bostan*) ve yaz sebzelerinden (*mâl-ı*

⁵⁸ 959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, İstanbul, 1992, s. 679; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 240-241

⁵⁹ Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 241

⁶⁰ BA, TD, nr. 281, s. 89

sayfî) de öşür alınıyordu. Bu vergilendirmeden elde edilen gelir, toplam sancak hasılatı içerisinde önemli bir yekûn tutuyordu.

Meyve ağaçlarından vergi alınması için ağaçların meyve verecek durumda olması gerekiyordu. Bağların her çubuğundan, *harâcü'l-kürûm* adıyla bölgesine göre, 12 ile 40 akçe, her ceviz ağacından (*harâc-ı cevz*) 2 akçe, incir ağacının (*harâc-ı tîn*) dördüne bir akçe alınıyordu⁶¹. Ayrıca dut ağaçlarından da muayyen bir vergi (*harâc-ı tût*) alınmaktaydı.

Ağaçlardan alınan vergi göz önünde bulundurulacak olursa, ceviz ziraatı Humus nahiyesinin Cûsiye ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin Hâsûrû's-Süflâ ve'l-Fevkâ köylerinde, incir ziraatı Menâsif nahiyesinin Hübel ve Na'râ köylerinde ve dut ziraatı de Menâsif nahiyesinin 'Aynâtâ, Besitîn, Hübel, Târîn ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin A'nâz, 'Ayn-ı Bârde, Bahzeniye, Bak'îra, Barûhâ, Berda'îye, Besûmâ, Civâniyât, Du'aysir, Düveyr-i Liyân, Faltâ, Hedayâ et-Tahâ, Hâsûrû's-Süflâ ve'l-Fevkâ, Keferâ, Kefr İş, Lekîm, Makles, Medertâ, Mermenîtâ, Na'râ, Şehrûrû's-Süflâ, Tell Halife ve Zâre adlı köylerinde yapılmaktaydı.

Öte taraftan, köy ve mezralardan tahsil edilen öşür gelirleri genellikle dîmos veya maktû' cinsinden ve tek kalemde belirtildiği için, sancakta yetiştirilen toprak ürünlerinin miktarlarını ve bunlardan alınan öşrûn akçe olarak toplamını, her ürün çeşidi için ayrı ayrı tespit etmek mümkün değildir. Bu nedenle, aşağıdaki tabloda sadece nahiyelerin öşür miktarları belirtilmiştir (Tablo-17).

Tablo-17
Köy ve Mezraa Öşürlerinin Nahiyelere Dağılımı (1552)

Nahiyeler	Toplam Öşrû (Akçe)	%
Humus	61.111	88,34
Menâsif	2.986	4,32
Hısnü'l-Ekrâd	5.080	7,34
Toplam	69.177	100

Humus sancağı öşür miktarlarının 61.111 akçesi Humus nahiyesinden elde edilmiştir ve bu toplam öşür miktarının % 88,34'ünü teşkil etmektedir. Bu miktar Menâsif nahiyesinde 2.986 akçe (yani % 7,32) ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde de 5.080 akçe (yani % 7,34) idi.

⁶¹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 244-245

Humus sancağında malikâne-divânî uygulamasının olduğu köy ve mezraalarda vakıf ve mülk sahiplerinden “öşr-i şer‘î” adıyla ikinci bir öşür alınmaktaydı. Bu öşür, mahsûlü teşkil eden ürünlerin ayrı ayrı ölçümünden alındığı gibi⁶², “humsân” yani 2/5 oranında da alınmıştır⁶³.

2. Şahsa Bağlı Vergiler

Osmanlı Devleti’nde mirî arazi rejiminin uygulandığı yerlerde kişiler sosyal ve iktisadî durumlarına göre devlete bir takım vergiler ödüyorlardı. Bu vergiler, şahsın ekip biçtiği toprağın büyüklüğüne göre değişebildiği gibi, evli veya bekâr olup olmamasına veya mensup olduğu din veya mezhebe göre de değişiklik gösteriyordu. Vergi oranlarının belirlenmesinde bölgenin iktisadî durumu, örf ve adetler, toprağın verimliliği, jeopolitik konumu ve iklim şartları da göz önünde bulundurularak her sancak ve hatta daha küçük idarî birimler için bile ayrı ayrı vergi kanunnâmeleri düzenlenmiştir⁶⁴.

Humus sancağında, şahsa bağlı olarak Müslümanlardan *resm-i çift*, *resm-i bennâk* ve *resm-i mücerred*, Nusayriler’den *dirhemü’r-ricâl*, gayr-i müslimlerden ise *cizye*’den ibaret olan şahsî vergiler alınır.

2.1. Çift Resmi

Çiftlik olarak tabir edilen ve muayyen büyüklükteki bir araziye tasarruf eden reâyânın ödediği vergiye *resm-i çift* denir. Çiftlik 60-150 dönüm arasındadır ki, halk arasında bir çift öküzün sürebildiği toprak parçası olarak tarif edilmektedir.

Bazı kaynaklarda, *kulluk akçesi* ve *râ’iyyet resmi* olarak da geçen çift resmi, köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir⁶⁵.

Çift resmi, başlangıçta örfî, şahsa bağlı ve çiftlik tasarruf eden reâyânın belirli mükellefiyetleri yerine getirmesi şeklinde ortaya çıkmakla birlikte, XVI. yüzyılda çiftlik

⁶² “el-Öşr: ‘an cümle-i mütehasıl”, *BA, TD, nr. 281*, s. 67

⁶³ “el-Öşr: ‘an hissetü’l-vakf gayr-i ez hisse-i harameyn humsân mahsûl alınır”, *BA, Aynı defter*, s.

⁶⁴ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 213

⁶⁵ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Ra’iyyet Rûsûmu”, *Bellekten*, XXIII/92 (Ankara, 1959), s. 581

tasarruf eden reâyânın söz konusu mükellefiyetlere karşılık ödediği vergi haline gelmiştir. Fakat temel şart çiftlik tasarruf edenlerden alınması şeklinde olmuştur⁶⁶.

Kanunnâmelerde, tam veya yarım çiftlik (*nîm-çift*) arazinin miktarı, toprağın verimlilik derecesine göre her sancak için ayrı ayrı tayin ve tespit edilmiştir⁶⁷ ve toprak âlâ, evsât ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.

Reâya ziraat etmekte olduğu araziye ekmeyip, terk ettiği veya başka bir işle meşgul olduğu takdirde *çift bozan resmi* alınır⁶⁸.

Humus sancağında, Halep vilâyetinde olduğu gibi, çiftleri olup da ziraat eyleyen reâyâ taifesinden yılda bir defa olmak üzere Mart ayında çift resmi olarak 40 akçe alınır⁶⁹. Fakat, çift resmine sadece Humus nahiyesi köylerinde tesadüf edilmekte, Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyelerinde ise çift resmi bulunmamaktadır. Bu durum, Memlûkler döneminde takip edilen vergi anlayışının bir sonucu olmalıdır. Zira, bu bölgede Nusayrîler de yaşamakta ve bunlardan çift resmi yerine *dirhemü'r-ricâl* adıyla farklı bir vergi alınmaktaydı. Ayrıca, Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyeleri arazi yapısının da bunda etkili olduğu söylenebilir. Netice itibariyle, 1552 yılında sadece Humus nahiyesinden toplanan çift resminin miktarı 22.440 akçe idi.

2.2. Bennâk Resmi

Osmanlı vergi sisteminde bennâk, evli fakat çift tasarruf etmeyen veya nîm çiftten az yer tasarruf eden reâyâdır. Bennâklar, *ekinlü* (çiftlü) *bennâk* ve *caba-bennâk* olmak üzere ikiye ayrılırdı. Nîm çiftten az yer tasarruf eden bennâklar *ekinlü*, hiç yer tasarruf etmeyenler de *caba-bennâk*'tir⁷⁰.

Evlilik, raiyyetin vergi mükellefiyetinde esaslı bir değişiklik meydana getiriyordu. Nitekim *mücerred* evlenir evlenmez bennâk adı altında vergi mükellefiyeti bakımından

⁶⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 129

⁶⁷ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s. 178

⁶⁸ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V (Ankara, 1947), s. 501

⁶⁹ 959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi'nin 933 (1526) trihlşi kanunnâmeden en önemli farkı, bu kanunnâmede eski uygulamaların izleri tamamıyla silinerek, hukuk kaidelerinde istikrar ve birlik temin edilmeye başlanmıştır (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, s. 680)

⁷⁰ Mehmet Ali Ünal, *Aynı eser*, s. 130

yeni bir durum kazanıyordu. Evli olup, ellerinde çift veya nîm çift bulunmayan, ancak, kazanç sağlayan raiyyet bennâk statüsü ile 12 akçe vergi ödüyordu⁷¹.

Çift resmi gibi, bennâk resmi de Humus sancağının sadece Humus adlı nahiyesinde alınmaktaydı. Diğer nahiyelerde ise bennâk resmi yer almıyordu. Buna göre, bennâklardan elde edilen verginin toplam miktarı 1552'de 16.740 akçe idi.

2.3. Mücerred Resmi

Humus sancağında, mücerred resmi olarak, “kisbe ve kâra kadir” yani yetişkin olup henüz evlenmemiş ve kazanç temin eden erkek reâyâdan 6 akçe alınır⁷². Olgunluk çağına ermemiş gençler ise bu vergiden muaf tutulurdu.

Mücerredlerin yani bekarların durumu genel olarak vazedilmiş kanunnâmelerde ve çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bazı bölgelerde mücerredler vergiden tamamıyla muaf tutulmuştur. Bazı bölgelerde ise, iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş olan bekârlardan *resm-i mücerred* adı altında 6 akçe bir vergi alınmıştır. Bazı kanunlar bu olgunluk çağını ergenlik yani bulûğ çağı, bazıları ise daha açık bir şekilde 20 yaş olarak tayin etmişlerdir⁷³.

Humus sancağında mücerred resmi, çift ve bennâk resimlerinde olduğu gibi, sancağın her bölgesinden alınmayıp, sadece Humus adlı nahiyesinde yer alan köyler reâyâsından alınmaktaydı. Buna, göre bu nahiyeden alınan mücerred resmi toplamı 1552 yılında 3.870 akçe idi.

2.4. Cizye

Cizye, şer'î bir vergi türü olup, gayr-i müslim vatandaşların himaye ve emniyetlerinin sağlanması gibi askeri hizmetlere karşılık alınan baş vergisidir. Bulûğ çağına ermiş her gayr-i müslim erkekten şahıs başına alınmıştır.

Osmanlı Devleti vilayet kanunnâmelerine göre, bir zımmî reâyâdan cizye alabilmek için, evinden, bağından ve evi içindeki örtü döşek eşyasından başka, koyun,

⁷¹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 248., 959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, s. 680

⁷² 959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Aynı eser*, V, s. 680

⁷³ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Ra'iyet Rûsûmu”, s. 587

keçi, hububat, şarap gibi mahsûllerden 300 akçe tutarında malı olması şarttır⁷⁴. Ayrıca vücut ve akılca da sağlam olması gerekmektedir⁷⁵.

Gayr-i müslim halk, cizye tahsili hesabı için üçe ayrılmıştır; ganî (zengin), mütevassıl (orta halli) ve ednâ (fakir). İhtiyarlardan, kadınlardan, çocuklardan ve papazlardan cizye resmi alınmazdı. Ayrıca çok fakir olanlardan bazı yerlerde hiç alınmaz, bazı yerlerde ise ednâ cizyesi alınır⁷⁶.

Cizye miktarı ise muhtelif yerlere ve zamana göre ortalama 25 ile 80 akçe arasında. değişiklik göstermiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında 60 ile 75 akçe arasında iken, IV. Murad'ın saltanatının sonlarına doğru 333 akçeye kadar yükselmiştir⁷⁷. Fakat, 1552 yılında Humus sancağı köylerinde kişi başına 106 akçe cizye alınmaktaydı⁷⁸.

Nüfus bölümünde de bahsedildiği üzere, Humus sancağında Hıristiyanlar, şehir merkezinde ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde yaşamaktaydılar. Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde cizye alınan köyler; Hısnü'l-Ekrâd kasabası başta olmak üzere A'mâr, A'nâz, 'Ayn-ı Bârde, Bahzeniye, Bak'îra, Belhanîn, Besûmâ, Bûlât, Civâniyât, Düveyr-i Liyân, Eşlûh, Falitiye, Faltâ, Harb-ı Garâ, Harîba, Keferâ, Kefr İş, Lekîm, Mermenîta, Ruveys-i Nasârâ, Serîsâ, Şidrâ, Tuveyhid'dir⁷⁹.

1526 yılına ait olan tahrir defterinde, şehirde yaşayan Hıristiyan cemaatlerine ait olan cizye vergisi toplamı belirtilmiştir. 1552 yılına ait tahrirde gayr-i müslim reâyânın cizye miktarı her fert için tek tek belirtilmemiştir. Bundan dolayı söz konusu tarihteki cizyenin toplam miktarını tespit etmek mümkün olmamaktadır.

2.5. Dirhemü'r-ricâl

Resm-i çift uygulamasının olmadığı Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyelerinin bazı köylerinde ise *dirhemü'r-ricâl* denilen vergi tahsil ediliyordu. Her haneden 24, her mücerredten ise 12 akçe alınıyordu⁸⁰. 979 tarihli (1571-1572) Cebele Sancağı

⁷⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", s. 494

⁷⁵ Boris Christoff Nedkoff, "İslâm Memleketlerinde Cizye", (çev. Şinasi Altındağ), *Belleten*, VIII/32, Ankara, 1944, s. 621

⁷⁶ Neşet Çağatay, *Aynı makale*, s. 495

⁷⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 133; Neşet Çağatay, *Aynı makale*, s. 495

⁷⁸ *BA, TD, nr. 281*, s. 192, 195, 196

⁷⁹ Hıristiyan köyleri için bkz. Ek-2

⁸⁰ "dirhemü'r-ricâl beher hâne fi 24, mücerred fi 12", *BA, Aynı defter*, s. 170

Kanunnâmesi'nde belirtildiği üzere bu vergi *Nusayrî* olarak bilinen taifeden alınmaktaydı⁸¹.

Bunun yıllık miktarı, Menâsif nahiyesinin Belefsâ köyünde 504 akçe, Şibin köyünde 2.544 akçe, Târîn köyünde 1968 akçe, Hübel köyünde 648 akçe, Nenûniye köyünde 252 akçe, Kabkâniye-i Tahtâ köyünde 670 akçe, Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin Makles köyünde 236 akçe, Hâsûrû's-Süflâ ve'l-Fevkâ köyünde 480 akçe ve Hedayâ et-Tahâ köyünde ise 624 akçe idi.

Menâsif nahiyesinde bulunan bazı köylerde (Buveydâ, Harbetü'l-Hammâm, 'Ud Cîbîl nam-ı diğer 'Ayn Cuneyl ve Bilâbîl köyleri) ise dirhemü'r-ricâl vergisi, mal-ı dîmos, harâc-ı kürûm, resm-i ma'ze, resm-i ma'asara ve resmi dolâb ile birlikte verildiği için, Humus sancağındaki köylerden toplanan dirhemü'r-ricâl vergisini toplam miktarını sağlıklı bir biçimde tespit etmek mümkün olmamaktadır.

2.6. *Duhan Resmi*

Humus sancağında, ziraat etmeyenlerden hane başına “duhân resmi” adı altında yedi akçe alınmaktaydı⁸². Bu vergi, Haleb sancağında besledikleri çok sayıda küçük ve büyük baş hayvanlarına yiyecek bulmak maksadıyla mevsimden mevsime yer değiştirmek zorunda kalan konar-göçerlerden, sancağa dışarıdan gelip kışlamak amacıyla kaldıkları takdirde her haneden, yılda bir defa ve Mart ayında olmak üzere, 12 akçe alınmaktaydı⁸³.

3. Hayvanlardan Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti'nde reâyânın beslediği hayvanlardan da belirli miktarlarda vergi alınmaktaydı. Bu vergi miktarları, Tablo18'de belirtildiği üzere, her iki koyun ve keçi için (*resm-i ağnâm*, *resm-i ma'ze*) oğlağı ve kuzusuyla birlikte bir akçe, sağılır mandadan (*resm-i câmûs*) üçer para yani altışar akçe alınırdı. Daha önceki yıllarda ise

⁸¹ Ve ba'zı kurâda *Nuseyri* demekle meşhûr bir tâife olup savm u salât ve şeriât-ı İslâmdan berî oldukları için dirhem'ür-ricâl mukayyed olup sene dâhil oldukda her hânedan yirmi dört akçe ve mücerreden on ikişer akçe alınugeldiğin mahallinde yazılmışdır, ana göre alına (979 (15571-1572) Tarihli Cebele Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 680

⁸² “Zirâ'at etmeyenlerden beher hâne fî yedi”, *BA, TD, nr. 281*, s. 176

⁸³ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 249

Arabistan vilayetinde bölgeden bölgeye değişen câmûs resmi alınırđı. Bu resim, bazı yerlerde 3 akçe, bazı yerlerde ise 12 akçe idi⁸⁴.

Tablo-18
Hayvanlardan Alınan Vergiler

Verginin Çeşidi	Verginin Miktarı
Koyun ve keçi resmi (resm-i ma'ze)	Her ikisi için (oğlağıyla ve kuzusuyla birlikte) 1 akçe
Manda resmi (resm-i câmûs)	Her biri için 3 para yani 6 akçe
Arı resmi (resm-i nahl)	Her bir kovan için 1 akçe

1536-1537 tarihli Sis (Kozan) sancağı kanunnâmesinde daha önceki tarihlerde resm-i câmûs olarak her birinden ikişer para yani 4 akçe alındığı, ancak bu tarihten sonra her vilayette bu resmin eşit hale gelmesi için, her sağılır mandadan üçer para yani 6 akçe alınmaya başlandığı ifade edilmektedir⁸⁵.

Sürülerini başka dirlik sahiplerinin bölgelerinde otlatan veya yaylatan sürü sahipleri, göçebeler veya yürüklerden yılda bir defaya mahsus olmak üzere alınan vergilere *yaylak* ve *kışlâk resmi* denir. Bu vergi sürü başına bir koyun olarak alınmaktaydı⁸⁶.

Humus nahiyesinin Cûsiye köyünden ve Menâsif nahiyesinin 'Âsûm, Kefr Beze, Belefsâ ve Harîbe köylerinden, elde edilen resm-i kışlâk toplamı 1.900 akçe idi. Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan Avşariye Cemaati'nden alınan resm-i yaylâk tutarı ise 5.000 akçe idi⁸⁷.

4. Niyâbet Rüsûmu

Niyâbet, şehir ve köylerdeki cürm-i cinâyet, resm-i arûs ve bâd-i hevâ resimlerine verilen isimdir. Niyâbet resmine kısaca "bâd-i hevâ" da denilmektedir⁸⁸.

Humus sancağı kanunnâmesinde, resm-i arûsun ne şekilde alınacağı açıkça ifade edilmiştir. Buna göre, cerime hususunda Kanun-ı Osmanî'ye müracaat edilerek, suç

⁸⁴ 959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, s. 681

⁸⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı", *İÜTD*, 32 (İstanbul, 1979), s. 882

⁸⁶ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 221

⁸⁷ BA, TD, nr. 281, s. 221

⁸⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 251

işledikleri mahalde haklarından gelinip fazlasının alınmaması üzerinde durulmuştur⁸⁹. Ayrıca, kızıdan 60 akçe, bive yani dul kadından ise 30 akçe arûs resmi alınır.

1552 yılındaki tahrir defterinde genellikle “bâd-i hevâ” başlığı altında verilen cürm-i cinâyet, resm-i arûs ve bâd-i hevâ resimlerinin toplamı 27.255 akçedir. Serbest olmayan timarlarda bâd-i hevâ vergisinin yarısı timâr sahibine, diğer yarısı da sancakbeyine aitti⁹⁰.

5. Resm-i Deştânî

Deşt, sahra, ova ve tarla demektir. *Bân* ise, görülüp gözetilen manasını ifade etmektedir. Deştânî resmi ise tarla ve ekinleri görüp gözetmek gayesiyle vaz olunmuştur⁹¹.

Herhangi bir şahsın at veya davarının başka bir kişinin ekinine girip zarar vermesi halinde ödediği *cerîme* yani para cezasıdır. Zarar gören ekin sahibine, hayvan sahibi tazminat ödediği gibi, hayvanlarına sahip olmayarak başkasının malına zarar verdiği için beşer ağaç sopa da vurulurdu. 1566 tarihli Harput kanunnâmesinden anlaşıldığına göre, daha sonra hayvan sahibine vurulması öngörülen sopa hükmü kaldırılarak, cerime yani “resm-i deştânî” alınmıştır. Bu cerime dirlik sahiplerine aitti⁹².

1552 yılına ait Humus sancağı tahrir defterinde bu vergi genellikle “tapu resmi” ile birlikte ifade edildiği için, resm-i deştânî tutarını ayrıca tespit etmek mümkün olmamaktadır.

6. Tapu Resmi

Buna *çiftlik tapusu*, *ev yeri tapusu*, *tapu-yı zemin* veya *tapu hakkı* da denir⁹³. Çiftlik tasarruf eden reâyânın, miktarı mahalline göre değişen ve bir defaya mahsus olmak üzere *sahib-i arz*'a vermekle mükellef olduğu vergiye *resm-i tapu* adı

⁸⁹ “Ve sâir cerâim hususlarında Kanûn-i Osmanîye mürâca’at olunub ziyâde alınmaya. Ve salbe ve siyâsete müstahak olanlardan *bedel-i siyâset* deyü akçeleri alınmayub istihkaklarına göreğünâh eyledikleri mahalde *siyâset* olunub haklarından geline.”(959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, s. 681)

⁹⁰ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 251

⁹¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri I*, İstanbul, 1990 s. 186

⁹² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 149

⁹³ Ahmet Akgündüz, *Aynı eser*, V, s. 185

verilmektedir. Bu vergi genellikle arazinin bir yıllık mahsûlâtının kıymeti olarak takdir edilmiştir⁹⁴.

Tapu resmi karşılığında mîrî araziye işletme hakkını elde eden reâyâ, aldığı toprağın mülkiyet sahibi olmayıp, sadece tasarruf hakkını aldı için, onu başkasına satma veya devletin izni olmadan devretme gibi herhangi bir hakka sahip değildi⁹⁵. Sadece ekip biçtiği toprağın bir nevi daimî ve irsî kiracısı konumundaydı⁹⁶.

Humus sancağına ait incelemiş olduğumuz tahrir defterinde bu vergi genellikle “resm-i deştânî” ile birlikte verildiği için, tapu resmi tutarını ayrı olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır.

7. Dalyân Resmi

Geçimini balıkçılıkla temin eden halktan, kazançları nispetinde “dalyân resmi” adı altında bir vergi alınmaktaydı.

Humus sancağında balıkçılık genellikle Âsi Gölü’nde ve nehrinde yapılmaktaydı. 1552 yılında Menâsif nahiyesinde dört dalyân bulunmaktaydı. Bunlardan *Kuseyrü’l-Gazyî* köyünde bulunan dalyândan yıllık 200 akçe, *Hûrû’l-Kabil* köyünde bulunan dalyândan 80 akçe, *Kuds* köyünde bulunan dalyândan 600 akçe ve *Mûdân* köyünde bulunan dalyândan da 80 akçe olmak üzere, sancak dahilinde toplam olarak 960 akçe dalyân resmi alınmaktaydı.

8. Değirmen Resmi

Osmanlı Devleti’nde hububatın un haline gelmesini sağlayan su veya yel ile dönen değirmenlerden alınan vergiye *resm-i asiyâb* veya *resm-i tâhûn* deniliyordu. Değirmenler çalıştıkları süre zarfına göre vergilendiriliyordu. Bunlardan tam yıl çalışan bir değirmenin her taşı için 60 akçe, yarım yıl (*nîm- sâle*) çalışan değirmenin her taşı için ise 30 akçe vergi alınıyordu.

Humus sancağında 1552 yılında faaliyette olan değirmenlerin nahiyelere göre dağılımı aşağıdaki Tablo-19’da gösterilmiştir. Bu tabloda da görüleceği üzere, Humus sancağında 1552 yılında 40 değirmen mevcuttu. Bu değirmenlerden 3 tanesi yarım yıl, diğerleri ise tam yıl çalışıyorlardı.

⁹⁴ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 229

⁹⁵ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 253

⁹⁶ Orhan Kılıç, *Aynı eser*, s. 229

Menâsif nahiyesinde bulunan bir değirmen hakkında bir bilgi verilmezken, Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan Derviş Yusuf vakfı Medresesi'ne ait olan değirmenin ise sadece gelirinin 1.000 akçe olduğu belirtilmiştir.

Tablo-19
Değirmenlerin Nahiyelere Dağılımı (1552)

Nahiyeler	Değirmen Sayısı	Taş Sayısı
Humus Şehri	21	83
Humus	4	17
Menâsif	8	14
Hısnü'l-Ekrâd	7	9
Toplam	40	123

İncelemiş olduğumuz tahrir defterinde değirmenlerden bazılarının sadece resmi, bazılarının sadece hâsılı belirtildiği için, bütün değirmenlerin yıllık mahsûlünü ve bunlardan ayrı ayrı olarak elde edilen vergileri tespit etmek mümkün değildir.

9. Ma'sara Resmi

Ma'sara, üzüm, susam, zeytin vb. ürünlerin sıkıldığı atelyelere verilen isimdir⁹⁷. 1552 yılında Humus sancağında toplam 45 adet (*bâb*) ma'sara vardı. Bunlardan, Menâsif nahiyesinde bulunan 3 ma'saranın ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan bir ma'saranın geliri, mal-ı dîmos, koyun ve keçi. resimleri ve harâc-ı kürûm (bağlardan alınan vergi) ile birlikte verilmiştir.

Tablo-20
Ma'saraların Nahiyelere Dağılımı (1552)

Nahiyeler	Sayısı	%
Humus	5	11,11
Menâsif	17	37,78
Hısnü'l-Ekrâd	23	51,11
Toplam	45	100

Tablo-20'de görüleceği üzere, 1552 yılında Humus sancağında toplam olarak 45 ma'sara vardı. Bunlardan 5'i Humus nahiyesi köylerinde, 17'si Menâsif nahiyesi köylerinde ve 23'ü de Hısnü'l-Ekrâd nahiyesi köylerinde yer almaktaydı.

⁹⁷ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 255

Zeytin sıkılan ma'saraların her birinden yıllık 40 akçe alınırken, üzüm sıkılan ma'saraların her birinden yıllık 12 akçe vergi alınmaktaydı.

10. İpek Dolabı Resmi

Humus sancağında, Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyelerinde bulunan ipek dolaplarının her birinden (bâb) 30 akçe vergi (*resm-i dolab-ı harîr*) alınmaktaydı.

1552 yılında Menâsif nahiyesinin Herbel köyünde 2, Hübel köyünde 1, Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin Nasâriye köyünde 5, Bûlât köyünde 2, Lekîm köyünde 1, Falitiye köyünde 2, Faltâ köyünde 2, Ruveys-i Nasârâ köyünde 1, A'mâr köyünde 2, Eşlûh köyünde 2, Tell Halîfe köyünde 1, Mermenîtâ köyünde 4, Bahzeniye köyünde 3, Hedayâ et-Tahâ köyünde 2, Hâsûrû's-Süflâ ve'l-Fevkâ köyünde 1, Belhanîn köyünde 1, Serîsâ köyünde 1 ve Bak'îra köyünde 4 adet (bâb) olmak üzere, toplam 37 adet ipek tezgahı vardı.

11. Âdet-i Peşkeş

Konar-göçer olan Arap taifelerinden şehre girecekleri zaman “âdet-i peşkeş” adı altında bir vergi alınıyordu. 1526 tarihli tahrir defterinde, bu taifelerden olan *Âli Fazl*'dan 8 bin akçe ve *Âli Musa*'dan 6 bin akçe alındığı ifade edilmiştir. Memlûklardan beri alına gelen bu vergi Osmanlı döneminde önce sancakbeyleri hassına dahil edilmiş, fakat daha sonraki yıllarda padişah fermanıyla kaldırılmıştır⁹⁸.

12. Mukâtaalar

Mukâtaa, kat' kökünden gelip, kesmek anlamındadır. Devlet gelirlerinden hükümetin kendisince, doğrudan doğruya yapılacağı harcamalar için ayırdığı vergi ya da öteki türden kaynaklara *mukâtaa* adı verilmektedir. Anlamını işletme biçiminden alan mukâtaa kurulu düzeni oluşturan gelir yerleri, özellikle büyük şehirlerin her türdeki iktisadî (ticarî ve sınaî) işletmelerinden alınan vergiler, maden işletmeleri, yasaklamalara aykırı işlerden elde edilen cerimeler ve de ticarî tekel maddelerinden elde edilen gelirlerdir. Bu biçimdeki mukâtaa gelirleri, dirlik olarak devlet hizmetlilerine verilmeyip, hükümet adına ayrılmış en önemli kaynaklardır. Bu türden mukâtaaları

⁹⁸ BA, TD, nr. 281, s. 51

oluşturan gelir alanları, şehirlerin ticarî ve sınaî özelliklerine göre, birbirlerinden çok ayrı sayıda ve nitelikte oluyorlardı⁹⁹.

Devletin nakit para ihtiyacını temin etmek maksadıyla büyük gelir getiren ve özellikle de şehirsal ekonomiye yönelik bir takım gelir kaynakları mukâtaa olarak hazineye bırakılmıştır¹⁰⁰.

Mukâtaalar, *ber vech-i emanet* ve *ber vech-i iltizam* olmak üzere iki şekilde işletilmekteydi. İktisadî ve stratejik önemi büyük olan ve devlet için önemli bir hassasiyete sahip olan mukâtaalar *ber vech-i emanet*, belirli zamanlarda arttırma usulü ile satılan mukâtaalar ise *ber vech-i iltizam* usulü ile işletilirdi.

Humus sancağında bulunan mukâtaalar ve bunların gelirleri aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

12.1. Pazar Bâcı (*Bâc-ı Bâzâr-ı Siyâh*) Mukâtaası

“Tamga” olarak da kullanılan “bâc” kelimesi, vergi anlamındadır. Tamga şehirde alınıp satılan her türlü mallardan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınan vergidir. Genellikle “tamga-i siyâh” da denilmektedir¹⁰¹.

Humus şehrinde belirli işlerin yapıldığı küçük çarşılar ile yine belirli malların satıldığı pazarlar bulunmaktaydı. Şehrin önemli çarşıları, Büyük Çarşı (*Sukü'l-Kebîr*), Demirciler Çarşısı (*Suk-ı Haddâdîn*) ve Marangozlar Çarşısı (*Suk-ı Neccârîn*)'dir. Ayrıca, şehirde at, eşek ve katır gibi binek hayvanların satıldığı bir pazar yeri bulunmaktaydı. Yapılan alış-verişten ise muayyen bir vergi alınmaktaydı. Bu pazar 1526 yılından sonraki yıllarda mizân-ı harîr, ihtisâb ve kumaş dellâliyesi ile birlikte mukâtaaya verilmiştir.

12.2. Harîr Mizâmı Mukâtaası

Humus şehrinde ipek ticareti de yapılıyordu. Humus'a gelen ipek, belirli bir yerde tartılır ve buna göre “mizân vergisi” alınırdı. Bu vergi mukâtaa yoluyla toplanıyordu

⁹⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II*, s. 231

¹⁰⁰ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 241

¹⁰¹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 257

12.3. Akmişe Tamgası Mukâtaası

Humus ekonomisinde önemli bir yere sahip olan kumaş yapımı ve ticaretinden *akmişe vergisi* alınıyordu. Yine bu vergi de mukâtaa yoluyla toplanıyordu. Verginin yıllık geliri ihtisâb ve diğer bazı gelir kalemleriyle birlikte mukâtaaya verildiği için bunun miktarını ayrı olarak tespit edebilmek mümkün değildir.

12.4. Şarap Bâcı Mukâtaası

Humus şehrinde Gayr-i Müslimlere ait bir meyhane bulunmaktaydı. Gayr-i müslimler dışarıdan getirdikleri veya kendileri için işledikleri şarabın her iki batmanına bir akçe vergi ödüyorlardı. Bu meyhanenin geliri mukâtaa yoluyla toplanıyordu ve 1552 yılında bunun yıllık geliri 6 bin akçe idi. Önceki yıllarda padişah hassı olan bu meyhane geliri bu tarihten itibaren sancakbeyi haslarına dahil edilmiştir.

12.5. İhtisâb Mukâtaası

İhtisâb kelimesi, “hesap sorma, hesaba çekme” anlamlarına gelir. Osmanlı Devleti’nde çarşı ve pazarlardaki fiyatlar ile alışverişin kontrolü işlerine *ihtisâb* denir. Çarşı ve pazarlardaki işlemlerle kanun ve şer’ e aykırı davranışlarda bulunanlardan alınan cerîmelere, çarşı ve pazara gelen ve perakende olarak satılan maddelere konan vergilere *ihtisâb rüsûmu* denir. Çarşı ve pazarın kontrolünü sağlayan ve ayrıca bu rüsûmu alan *muhtesip*’tir. Muhtesiplik Osmanlılarda ya eminlik yada mültezimlik yol ile yapılmıştır. İhtisâb mukâtaası büyük meblağlar getirdiği için genellikle iltizama verilmek suretiyle işlenmiştir ve doğrudan doğruya havâs-ı hümâyûna tabidir¹⁰².

İltizam sahipleri ve eminler her yıl devlete defterde yazılı olan belirli bir miktarı ödemek zorunda idiler. İşte devletin bu gelir kaynağına *ihtisâb mukâtaası* denilmektedir¹⁰³.

Humus şehrinin 1552 yılındaki ihtisâb mukâtaasının yıllık geliri 100 bin akçe tutarında idi. Fakat, ihtisâb mukâtaası, mizân-ı harîr, kapan, at, eşek ve katır pazarı bâcı ve kumaş dellâliyesi ile birlikte mukâtaaya verilmiştir ve sancakbeyi hassına dahil edilmiştir.

¹⁰² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.146; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 258-259

¹⁰³ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 242

Ayrıca Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde bulunan *Nasârâ* mahallesinin ihtisâb mahsûlü ve pazar bâcının yıllık geliri ise 3.000 akçe idi¹⁰⁴.

12.6. *Dalyân Mukâtaası*

Âsi Nehri'nde bulunan bir dalyânda Humus ve Trablus'un köylerinden gelen balıkçılar balık avlarlar ve bunun için de devlete her yıl muayyen bir oranda vergi öderlerdi. Dalyân mukâtaasının yıllık geliri 1526'dan sonra *Rüstem Paşa Tekkesi* vakfına dahil edilmiştir. Ayrıca, bu vakfa Kâtib Pîri değirmeni de dahil dılmıştır. Ancak, bu dalyan ve değirmenin yıllık geliri 1552 yılına ait olan tahrir defterinde belirtilmemiştir. Bu mukâtaanın 1570 ve 1594 yıllarındaki yıllık geliri ise 6 bin akçe idi¹⁰⁵.

V. TAHRİR DEFTERİNE GÖRE NARH FİYATLARI

1552 tarihli Humus sancağı tahrir defterindeki bilgilerden yola çıkarak, bu tarihte Humus'taki bazı malların fiyatlarını tespit etmek mümkündür. Tablo-21'de de görüleceği üzere, 1 mekkûk buğdayın fiyatı Humus nahiyesinde 100 akçe, Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyelerinde de 120 akçe idi. Mekkûk ile ölçülen arpa fiyatları ise, Humus nahiyesinde 50 akçe, Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyelerinde de 70 akçe idi.

Tablo-21

Humus Sancağında Bazı Gıda Mahsûllerinin Fiyatları (1552)

Ürünün Adı	Ölçü Birimi	Akçe
Buğday, nohut	mekkûk	100/120
Arpa	mekkûk	50/70
Mercimek	mekkûk	100
Pirinç	mekkûk	100
Susam	mekkûk	200
Dürre	mekkûk	50/70
Duhn	mekkûk	40
'Alef, küşne	mekkûk	70
Culban	mekkûk	100
Pamuk	kantar	100

¹⁰⁴ "Mahsûl-ı ihtisâb ve bâc-ı bâzâr der-nefsi Hısnü'l-Ekrâd fî sene 3000", *BA, TD, nr. 281*, s. 191

¹⁰⁵ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 379

Diğer mahsullerden nohudun (hummus) 1 mekkûkü Humus nahiyesinde 100 akçe, Menâsif ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyelerinde 120 akçe; 1 mekkûk mercimek ('ades) Humus nahiyesinde 100 akçe, Menâsif nahiyesinde 70 akçe; pirincin (çeltik) 1 mekkûkü 100 akçe, susamın (simsim) 1 mekkûkü 200 akçe; dürenin 1 mekkûkü Menâsif nahiyesinde 70 akçe ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde 50 ve 70 akçe; 1 mekkûk duhn 40 akçe, culban 100 akçe, 'alef 70 akçe ve küşne de 70 akçe idi. Kantarla ölçülen pamuğun ise bir kantarı 100 akçe idi.

VI. SANCAK GELİRİ VE BÖLÜŞÜMÜ

1. Sancak Geliri

Humus sancağı vergi gelirlerinin toplamı ve bu gelirlerin nasıl bölüşüldüğü aşağıdaki Tablo-22'de gösterilmiştir. Bu tablodan anlaşılacağı üzere, 1552 yılında Humus sancağının vergi gelirleri toplamı 1.803.517,5 akçe olmaktadır. Fakat, incelediğimiz tahrir defteri bir icmâl defter olmadığı için, sancak geliri ve bu gelirin ne şekilde paylaşıldığı hususu defterde yer alan ve her bir birim için ayrı ayrı verilen rakamların toplanması suretiyle elde edilmiştir. Dolayısıyla, hesap hatalarının olabileceği ihtimal dahilindedir. Bundan dolayı, kesin rakamların elde edilebilmesi için Timar İcmâl defteri ile Evkâf ve Emlâk defterinin esas alınması gerekir.

Sancak gelirlerinin önemli bir bölümünü, tarım ve hayvancılığın yapıldığı kırsal kesimlerden elde edilen gelirler oluşturmaktadır. Nitekim, sancak gelirlerinin takriben % 20,80'i Humus şehrinde sağlanırken % 79,20'si de nahiyelerde yer alan köy ve mezralardan sağlanmıştır.

2. Sancak Gelirlerinin Bölüşümü

Humus sancak gelirleri, padişah hasları, ümera hasları, iktâlar, zeâmet ve timârlar ile vakıf ve mülkler arasında paylaştırılmıştır.

Tablo-22'den de anlaşılacağı üzere, sancak gelirinden en fazla pay % 46,49'lük oranla padişah haslarına ayrılmıştır. Buna karşın en düşük payı ise % 10,46'lük oranla vakıf ve mülkler oluşturmaktadır. Bu gelirin % 23,29'u ümerâ haslarına ve 19,76'sı da zeâmet ve timârlara aittir.

Tablo-22
Sancak Gelirinin Bölüşümü (1552)

Gelir Çeşidi	Geliri	%
Padişah Hasları	503.663,5	46,49
Ümerâ Hasları	252.389	23,29
Zeâmet ve Timârlar	214.116	19,76
Vakıf ve Mülkler	113.349	10,46
Toplam	1.083.517,5	100

2.1. Haslar

2.1.1. Padişah Hasları

İncelemiş olduğumuz tahrir defterinde “hâss-ı şâhî” olarak geçen padişah hasları, doğrudan doğruya devlet hazinesine alınan gelir kaynaklarıdır.

Tablo-23
Padişah Haslarının Nahiyelere Göre Dağılımı

Nahiyeler	Geliri	%
Humus	108.155,5	21,47
Menâsif	149.838	29,75
Hısnü'l-Ekrâd	245.670	48,78
Toplam	503.663,5	100

Padişah hasları, şehirdeki mukâtaalar ile köy ve mezralardan elde edilen hasıl, öşr-i şer'î, hayvan vergileri, şahsî vergiler, dalyan, değirmen ve ma'asara resimlerinden oluşmaktadır.

Tablo-23'den de anlaşılacağı üzere, Humus sancağında padişah adına elde edilen gelir takriben 503.663,5 akçe olup, bu gelirin % 48,78'i Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinden, % 29,75'i Menâsif nahiyesinden ve % 21,47'si de Humus nahiyesinden temin edilmiştir. Bunun 14.580 akçesi, yani toplam padişah hasları gelirlerinin % 2,81'i de Humus şehrindeki mukâtaalardan sağlanmıştır¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Sahipsiz vakıflarla Arap iktâlarının önemli bir bölümü padişah haslarına dahil edildiğinden, tespit ettiğimiz bu rakamlar icmâl defterinde biraz farklı çıkabilir. Fakat, yine de bir fikir vermesi açısından, 1552 tarihli Mufassal Tahrir Defterinde padişah hası olarak işaret edilen gelirler toplanmak suretiyle bu miktar elde edilmiştir.

2.1.2. Sancakbeyi Hasları

Sancakları idare eden sancakbeyleri (*mîrlivâ*) de has tasarruf etmekte idi. Sancak gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan sancakbeyi gelirleri, kıdem ve istihkaka göre belirlenmiştir.

Tablo-24

Humus Sancakbeyi Hasları (1552)

Gelir Kaynakları	Geliri	%
Mahsûl-i ihtisab maa bendere ve han-ı kebir ve mizan-ı harîr ve kapan ve dellâliye-i akmişe ve bazariesb ve ester ve şütr ve dekâkîn	100.000	39,62
Mahsûl-ı bâc-ı hamr ve keferi taifesi haricden gettirdikleri ve kendüler için işledükleri hamrdan her iki batmâna bir akçe bâc alına	6.000	2,38
Mahsûl-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arûsâne-i nefsi-i Hums maa siyâset-i asesiyeye-i nefsi-im ber müceb-i kanunnâme-i şâhî	25.000	9,91
Mahsûl-ı merâkib 'alâ nehr-i Hums 20 'aded beher merkeb	4.000	1,58
Mahsûl-ı beher nısf-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i arûsâne-i nahiye-i Hums gayr-i ez hâhsâ-i hazreti pâdişâh 'âlem-penâh ve zeâmethâ-i zu'emâ ve tîmarhâ-i serbest	12.000	4,76
<i>Yekûn</i>	<i>147.000</i>	
<i>Humus Nahiyesi</i>		
Karye-i Râğa	12.000	4,76
Karye-i Restân	11.000	4,36
Karye-i Şemsînü'l-Bahr	700	0,28
Karye-i Arcûn	5.428	2,15
<i>Yekûn</i>	<i>34.556</i>	
<i>Menâsif Nahiyesi</i>		
Karye-i Herbel ¹⁰⁷	35.000	13,87
Karye-i Şibin	18.604	7,37
Karye-i Târîn ¹⁰⁸	11.754	4,66
<i>Yekûn</i>	<i>65.358</i>	
<i>Hisnû'l-Ekrâd Nahiyesi</i>		
Arab Hâlid Cemaati	2.240	0,89
Arab Bahatra Cemaati	3.235	1,28
<i>Yekûn</i>	<i>5.475</i>	
Genel Toplam	252.389	100

¹⁰⁷ Trablus sancakbeyine aittir (bkz. BA, TD, nr. 281, s. 162)

¹⁰⁸ Safed Mîrlivâ'sına aittir (bkz. BA, Aynı defter, s. 165)

Sancakbeyi haslarının toplamı, bizim yaptığımız hesaba göre, 252.389 akçedir. Bu gelirlerin, 147.000 akçesi (gelirin % 58,24'ü) Humus şehrinden, 34.556 akçesi (gelirin % 13,69'u) Humus nahiyesinden, 65.358 akçesi (gelirin % 25,90'nı) Menâsif nahiyesinden, 5.475 akçesi (gelirin %2,17'si) de Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinden sağlanmıştır (bkz. Tablo-24).

Humus sancağında 1552 yılında Humus sancakbeyinden başka Trablus¹⁰⁹ ve Safed¹¹⁰ sancakbeylerine de has tevcih edildiği görülmektedir.

2.2. Zeâmetler

Osmanlı timâr sisteminde, geliri 20 bin akçe ile 100 bin akçe arasında olan dirliklere *zeâmet* denilmekte ve bunlar *zâim* adı verilen kişiler tarafından tasarruf edilmekteydi.

Tablo-25
Humus Sancağında Bulunan Zeâmetler

Zâimin Adı	Zeâmeti
Ahmed Kâtib-i Divân-ı Mîr-i Mirân Mısır	5.400
Mehmed Bey	1.900
İlyas Çelebî Mîralây-ı Liva-i Trablus	3.200
Toplam	10.500

Humus sancağında 3 adet 'an zeâmet bulunmaktaydı. Mısır Divân Katibi olan Ahmed Bey'in 'an zeâmeti; Menâsif nahiyesine bağlı olan Besitîn köyündeki Fesân mezrasında, diğeri Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin Zâre köyündeki Hayra Atiyâb mezrasında ve yine aynı nahiyenin Medertâ köyündeki Bela'sâ mezrasında olup toplam hasılı 5.400 akçe idi.

Görevi belirtilmeyen Mehmed Bey'in 'an zeâmeti ise Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinin Bahzeniye, Şehrürü's-Süflâ ve Tal'anîta köylerinde olup hasılı 1.900 akçe idi. Trablus Sancağı Mîralâyı İlyas Çelebî'nin 'an zeâmeti ise 3.200 akçe idi.

2.3. Timârlar

Timâr, devlete ait olan gelirlerin, geçimlerini sağlamak ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara belirli hizmetler karşılığında

¹⁰⁹ BA, TD, nr. 281, s. 162

¹¹⁰ BA, Aynı defter, s. 165

tevcih edilen askerî dirliklere verilen isimdir¹¹¹. Yıllık geliri 20 bin akçeye kadar yükselen timâr, tasarruf eden şahsın yaptığı göreve ve gelirlerine göre çeşitli gruplara ayrılır.

Gelirlerine göre timârlar iki grupta değerlendirilebilir: *Tezkereli timâr* ve *Tezkeresiz timâr*. Tevcihi merkeze ait olan, yani padişahın beratıyla mümkün olan timârlara *Tezkereli timâr*, beylerbeyi veya vezirler tarafından tevcih edilen timârlara ise *Tezkeresiz timâr* adı verilmektedir¹¹².

Timârın başlangıç kısmını teşkil eden en az kısmına *kılıç* denilirdi. Kılıç miktarı eyâletlere göre değişiklik gösteriyordu. Genellikle 2.000 akçe tutarında idi¹¹³.

Timârlar idarî ve malî bakımdan ise *serbest timârlar* ve *serbest olmayan timârlar* olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Padişah hasları, sultan ve vezir vakıfları ile vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdâr, divân kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar ve dizdârlar gibi yüksek rütbeli idare amirleri ile diğer memurlar ve askerin has, zeamet ve timârları “serbest timârlardan”dır. Adi timârlar kategorisine giren sipâhi timârları ise serbest olmayan timârlardan sayılmışlardır¹¹⁴.

Serbest timâr sahipleri, şer’î vergilerin yanı sıra asayişle ilgili olan, *bâd-ı hevâ* ve *niyâbet* isimleri ile kaydedilmiş vergileri de tasarruf ediyorlardı. Fakat serbest olmayan timârlarda, dirlik sahipleri bu resimleri, bağlı buldukları serbest timârları tasarruf edenlerle paylaşmak zorundaydılar. Diğer taraftan serbest timâr tasarruf eden dirlik sahipleri, kendileri bizzat sefere gitmekle yükümlü olamayıp, yerlerine *cebelü* gönderirlerdi. Bunu yaptıkları takdirde sadece dirliklerinin bir yıllık gelirleri müsadere edilmekle iktifa olunurdu. Fakat serbest olmayan timâr sahipleri mutlaka sefere gitmek zorundaydılar. Aksi takdirde timârları ellerinden alınır ve daha ağır bir cezaya çarptırılabilirdi¹¹⁵.

Timârların gelirleri, köy ve mezralardaki ziraî faaliyetlerden alınan öşür ile, çift, bennâk ve mücerredlik gibi şahsî vergilerden ve bâd-i hevâ adı altında alınan vergilerden oluşmaktaydı.

¹¹¹ Ömer Lütfî Barkan, “Timar”, *İA*, XII/I, İstanbul, 1986, s. 286

¹¹² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 181

¹¹³ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 291; Mehmet Ali Ünal, *Aynı eser*, s. 181

¹¹⁴ Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 291

¹¹⁵ Ömer Lütfî Barkan, “Timar”, s. 310

Tablo-26
Timârların Nahiyelere Dağılımı (1552)

Nahiyeler	Adet	%
Humus	24	48
Menâsif	17	34
Hısnü'l-Ekrâd	9	18
Toplam	50	100

Tablo-26'dan da anlaşılacağı üzere, 1552 yılında Humus sancağında en fazla timârın bulunduğu nahiyeye Humus nahiyesi olup, burada 24 timâr kaydı yer almaktadır. Bu nahiyedeki timâr sayısının, sancaktaki toplam timar sayısına oranı % 48'dir. Menâsif nahiyesinde 17 ve Hısnü'l-Ekrâd nahiyesinde ise 9 timâr bulunmaktaydı.

1550 yılında Haleb sancağında bulunan timâr sayısına bakılacak olursa, 333 adet olup¹¹⁶, toplam geliri 1.384.628 akçe idi¹¹⁷. Humus sancağında bulunan timâr sayısı ve gelirleri ile karşılaştıracak olursak, Haleb sancağının ortalama olarak ancak % 15'i kadardı.

Timâr-İcmâl Defterleri, Osmanlı Devleti'nde sancak gelirlerinin dirlikler halinde nasıl ve ne şekilde dağıtıldığını içermektedir. Bu defterler sayesinde sancaktaki dirlikleri (hass, zeamet ve timâr), dirliklerin kimlere tevzi edildiği, dirlik gelirlerinin cinsi ve miktarını tespit etmek mümkündür. Bu nedenle, 1552 yılına ait tahrir defterinden faydalanarak, Humus sancağında bulunan timârların toplam gelirleri ile ilgili olarak ortaya koyduğumuz bu rakamlar kesin rakamlar olmayıp, tahminî rakamlardan ibarettir. Daha net rakamlara *Timâr-İcmâl Defterleri*'nden ulaşmak mümkündür.

Timâr sahiplerine Osmanlı tarih terminolojisinde *sâhib-i 'arz* adı verilmekteydi. Sâhib-i 'arz öldüğü veya timârı herhangi bir sebeple boş kaldığı takdirde, timârı bir başkasına veya eli silah tutabilecek oğlu varsa ona verilirdi. Timâr sahibi kendisine verilen yeri herhangi bir sebeple hiç kimseye bırakmazdı.

Timârlı sipahiler, Hüseyin, Mahmud, Mehmed, Mustafa, Ferhad, Tûr Ali gibi sadece kendi isimleri ile kaydedilmişlerdir. Bazıları da Mehmed veled-i Ali Kethüda, 'Ali veled-i İskender, Ramazan veled-i 'Ali, Hasan b. 'Abdullah gibi babalarının

¹¹⁶ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 297

¹¹⁷ Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 392

isimleriyle birlikte yazılmıştır. Bu uygulamanın nedeni ise, sipahilerin isim benzerliğinden dolayı meydana gelebilecek karışıklıkları önlemektir.

Tablo-27
Timârların Gelir Gruplarına Göre Dağılımı

Gelir Grubu	Adet	%
500-5.999	37	74
6.000-9.999	12	24
10.000-19.999	1	2
Toplam	50	100

Tablo-27’de de görüleceği üzere, Humus sancağındaki tespit edebildiğimiz 50 timârdan 37’sinin geliri 500-5.999 akçe arasındadır. Bu gelir grubundaki timârların oranı % 74’tür. 12’si (% 24’ü) 6.000-9.999 akçe ve 1 tanesi (% 2’si) de 10.000-19.999 akçe arasında bir gelire sahip bulunmaktaydı. Mahiyeti itibariyle sadece 5 timar müşterek olup, diğer timârlar ise ferdîdir.

Timârın başlangıç kısmını teşkil eden en az kısmına *kılıç* denilmekteydi. Kılıç miktarı ise eyaletlere göre değişiyordu. Halep ve Şam eyaletlerinde tezkeresiz timârın kılıç miktarı 2 bin, tezkereli timârın ise 6 bin akçe idi.

Humus sancağında Salur ve Çoğun tâifelerinden¹¹⁸ olan bir çok aşiret mensubuna da timar verildiği görülmektedir. Mesela, *Berâmlû*, *Beğişlü*, *Küpelü*, *Bostanlu*, *Boğayırlü* ve *İlbasanlu* gibi cemâatlerin bazı mensupları Humus sancağında timar tasarruf etmekteydi (bkz. Ek-4).

2.4. İktâlar

Humus sancağında Osmanlı hakimiyetinin sağlandığı ilk yıllarda çok sayıda Arab şeyhine ait iktâların bulunduğu anlaşılmaktadır. 1552 tarihli defterden anlaşıldığına göre, Arap iktâları, sancağın sadece Humus nahiyesinde tahsis edilmiştir. Gelirleri ise zamanla padişah hasları, sancakbeyi hasları ve timârlar arasında paylaştırılmıştır.

¹¹⁸ Bu tâifeler ve cemaatleri hakkında geniş bilgi için bkz. Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (Elazığ, 2002), s. 325-340

2.5. Vakıf ve Mülkler

Osmanlı Devleti, kendisinden önceki diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi vakıf konusuna çok önem vermiş, kuruluşundan itibaren devletin siyasi ve iktisadî gelişmesine paralel olarak vakıf müesseselerinin sayısı da artmıştır¹¹⁹. Osmanlılar, Humus dolaylarına hakim olduktan sonra buralarda mevcut olan vakıfların korunmasına önem verdikleri gibi, yenilerinin tesis edilmesini de sağlamışlardır.

Humus sancağında bulunan köy veya mezraaların bir kısmı ya tamamıyla mülk veya tamamıyla vakıf, bir kısmı ise hisseli mülk veya vakıf idi. Hisse halinde tasarruf edilen mülk ve vakıflar, malikâne-divânî sisteme dahildirler.

İslâm memleketlerinde rekabesi (kuru mülkiyeti) devlete ait olan *mirî topraklar* yanında, rekabesi şahıslar veya hukukî şahsiyetler elinde bulunan gerçek mülk topraklar da bulunmaktaydı. Öşrî ve haracî topraklarla, şehir ve kasabalar dahilinde bulunan topraklar ve sultanlar tarafından sahih bir şekilde temlik edilmiş bulunan devlet toprakları bu çeşit memlûk arazisinden sayılmakta ve bu itibarla bey, rehin, tevarüs, şuf'a, vasiyet ve vakıf akitlerine mevzu teşkil etmekteydiler¹²⁰.

Mülk olan topraklarda mülk sahiplerinin hakları mutlak olup, mülkiyetlerini isterlerse satarlar, dilerlerse bağışlar veya vakfedebilirlerdi. Bu çeşit toprak mülkler, menkul ve gayrimenkul diğer mülkler gibi mirasçılar arasında şer'î miras kaidelerine göre taksim edilmekte, borç için haczedilip nikâh mukabilinde zevceye kalmakta ve cihaz olarak kız evlâtlara terk edilebilmektedir¹²¹.

Humus sancağında “evlatlık” ve “hayrat” olmak üzere iki çeşit vakfin olduğunu görmekteyiz. *Evlatlık vakıf*, mülk sahibinin, toprakları ailesi adına vakfederek, ölümünden sonra bu toprakların akrabaları tarafından satılıp elden çıkarılması, borç için veya diyet olarak haczini ve bir dereceye kadar, devlet tarafından müsaderesi ile cihaz olarak kadınlara verilmesi gibi durumları önlemek amacıyla kurulan vakıflar idi¹²². Meselâ, Humus sancağında *İsâ el-Kârî* ve *Abdurrahman b. Kılıç* vakfi evlatlık birer

¹¹⁹ Mustafa Öztürk, “Harput Yöresi Vakfiyeleri”, *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ, 1987, s. 237

¹²⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı ve Sultanların Temlik Hakkı”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 231

¹²¹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 301

¹²² Ömer Lütfi Barkan, “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller ve Evlatlık Vakıflar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 212

vakıf idi. 1544-45 tarihli Evkâf Defterine göre Humus sancağında 153 tane evlâtlık vakıf bulunmaktaydı¹²³.

Bundan başka, cami, mescit, medrese, han, hamam, hastahane, türbe, ziyaretgâh gibi hayır kurumlarının masrafları için tahsis edilmiş vakıflar bulunuyordu ki, bu tür vakıflara da *hayrât vakıf* adı verilmekteydi. 1544-45 tarihli Evkâf Defterine göre Humus sancağında 109 tane hayrât vakıf bulunmaktaydı¹²⁴.

1552 tarihli deftere göre, Humus sancağındaki vakıf ve mülklerin tasarruf ettikleri gelir toplamı, bizim yaptığımız hesaba göre, 113.349 akçe idi ve sancak gelirinin paylaşımında % 10,46'lık bir paya sahipti. Humus sancağında mülklere tahsis edilen toplam gelir ise 11.939 akçe olup, sancak gelirlerinin % 1'i kadardı. Fakat, Humus sancağında bulunan vakıf ve mülklerin gelirleri ile ilgili olarak daha net rakamları ancak *Evkâf ve Emlâk Defterleri*'nden elde edebiliriz.

Bazı vakıflar zamanla sahihsiz kalmıştır. Bu tür vakıflar genellikle padişah haslarına dahil edilmiştir¹²⁵. Bazıları da tahrir sırasında sahibi gelip ispat etmediği için yine geliri hazineye aktarılmış, fakat o vakfın adı ve hissesi ileride herhangi bir itiraz durumunda takip edilebilmesi maksadıyla deftere de kaydedilmiştir¹²⁶.

Bazı şahısların mezarları için de vakıf teşkil edildiğini görmekteyiz. Meselâ, Humus nahiyesinin Kefr Dûs adlı köyünde medfûn olan Şeyh Ömer'e bu köyün gelirinin 1 feddânı olan 380 akçesi vakfedilmiştir¹²⁷. Yine, önemli dinî şahsiyetlerden biri olduğu anlaşılan Şeyh İzzeddin'in kendi adını taşıyan köydeki mezarı için de bu köyün "hâsıl"ın tamamı vakfedilmiştir¹²⁸.

Evlâtlık olan vakıfların geliri, zürriyetin inkırâzı halinde vakfiyesinin öngördüğü bir hayrat vakfa intikal ederdi. Meselâ, *Taceddin b. Hubbü'z-zamân* adlı şahsın kurduğu evlâtlık vakıf, zürriyeti inkırâz ettiğinden geliri Haremeyn (Mekke ve Medine) vakıflarına dahil edilmiştir¹²⁹.

¹²³ Seyit Macit, *1544 Tarihli Humus Evkâf Tahrir Defteri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1996, s. 45-54

¹²⁴ Seyit Macit, *1544 Tarihli Humus Evkâf Tahrir Defteri*, s. 36-44

¹²⁵ "Vakf-ı Burc-ı tarablus, hâssa zabt olunur", *BA, TD, nr. 281*, s. 204

¹²⁶ "Hisse-i vakf-ı Zeynelâbidîn 6 t. (kırât) 150, sâhibi gelüb isbât itmedi", *BA, Aynı defter*, s. 77

¹²⁷ *BA, Aynı defter*, s. 61

¹²⁸ *BA, Aynı defter*, s. 72

¹²⁹ "Vakf-ı Tâceddin b. Hubbü'z-zamân 'ale'z-zürriye, ba'de'l-inkırâz 'ale'l-Haremeyn-i Şerîfeyn. Hâliyâ zürriye münkariz olub Haremeyn'e zabt olunur", *BA, Aynı defter*, s. 72

Humus sancağında Yahudi vakıflarına da tesadüf olunmaktadır. Meselâ, Kemal adında bir Yahudi, Yahudilerden miskin ve fukaralara verilmesi maksadıyla Humus nahiyesinin Nasîrîm adlı köyünden 2,5 feddân olan hissesini vakfetmişti¹³⁰.

Yine yetimlerin korunması için de vakıfların kurulduğunu görmekteyiz. Nitekim, Humus nahiyesinin Leysiye? adlı mezarının 300 akçe olan gelirinin tamamı bu amaçla vakfedilmişti¹³¹.

Humus sancağında bazı vakıfların hile ile kurulduğu ve tespit edilen bu çeşit vakıf gelirinin hazineye kaydedildiği görülmektedir. Meselâ, *Harrât* oğullarına ait olan bir vakıf hile ile kurulduğu anlaşılınca 1552 tahriri sırasında geliri hazineye devredilmiştir¹³².

¹³⁰ “Hisse-i vakf-ı Kemâl Yahudi ‘ale’l-fukarâ ve’l-mesâkîn mine’l-Yahûd 2,5 feddân 205”, *BA, TD, nr. 281*, s. 93

¹³¹ *BA, Aynı defter*, s. 94

¹³² “Vakf-ı Evlâd-ı Harrât, tezvîr ile vakf olmağın hâssa kayd olundu”, *BA, Aynı defter*, s. 94

SONUÇ

Humus, coğrafi konumu itibariyle Orta Suriye’de tarıma elverişli büyük bir ovanın ortasına kurulmuştur. Ayrıca, Asi Nehri’nin meydana getirdiği geniş bir vadide, nehirden bir kilometre uzakta ve onun bir kanalı üzerinde kurulu olan şehir, Şam ve Halep arasında önemli bir geçiş noktasında bulunmaktadır.

Humus şehri, Seleucos Nikator (M.Ö. 305-280) tarafından kurulmuş olup, M.Ö. 64 yılında Roma İmparatorluğu’na katılmıştır. Müslümanlar tarafından Suriye fetihleri sırasında Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Halid bin Velid tarafından fethedilmiş olan Humus, Dört Halife devrinden sonra ise sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, Karmatiler, Hamdaniler, Mirdasiler, Fatımiler, Selçuklular, Zengiler, Eyyûbiler ve Memlûklar tarafından zapt edilmiş, Yavuz Sultan Selim’in Suriye ve Mısır seferi sırasında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (15 Eylül 1516).

Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Şam Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmış olan Humus’un idaresi *İhtimanoğlu*’na verilmiştir. Daha sonra Hama Sancağı ile birleştirilerek *Hama ve Humus Sancağı* adı altında tek sancak haline getirilmiştir. XVI. yüzyılın ortalarına doğru ise bu iki merkez birbirinden ayrılarak yeniden her biri müstakil sancak yapılmış ve bunlardan Humus Sancağı yeni teşkil edilmiş olan Halep Beylerbeyliği’ne dahil edilmiştir.

Sancağın yönetim merkezi olan Humus şehri, 1526-1571 yılları arasında 5 mahalleye taksim edilmişti. Mahaller *zūkāk* (=sokak) adı verilen alt birimlere ayrılmış olup, her mahalleyi devlet nezdinde temsil eden bir yöneticisi bulunmaktaydı. İdari bakımdan ise, Humus, Menasif ve Hısnü’l-Ekrâd olmak üzere üç nahiyeye ayrılmıştı. Bu nahiyelere bağlı olarak sancak dahilinde toplam olarak 158 köy ve 744 mezra bulunuyordu.

Humus sancağı, XVI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle nüfus bakımından çok kalabalık değildi. 18.109 şehir nüfusu, 36.575 nahiyelerin nüfusu olmak üzere toplam nüfus 54.684 idi. Nüfusun önemli bir bölümünü Müslümanlar teşkil etmekle birlikte, sancakta Hıristiyanlar ve Yahudiler de yaşıyorlardı. Fakat, Yahudilerin nüfusu Müslüman ve Hıristiyan nüfusuna oranla oldukça düşük bir seviyedeydi.

Ekonomik bakımdan da fazla gelişmemiş olan Humus sancağında, şehrin ekonomik faaliyetlerinin cereyan ettiği büyük çarşısı ile bunun yanındaki küçük

çarşıları ve belirli malların satıldığı hanları bulunuyordu. Ayrıca, Âsi Nehri kıyısında kurulmuş olmasından dolayı çok sayıda su değirmeni ile hamamlar ve dalyanlar da yer almaktaydı.

Kırsal kesimde ise ekonomik faaliyetler tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Özellikle temel gıda maddeleri olan ekmek, bulgur gibi yiyeceklerin karşılanmasında önemli bir yere sahip olan buğday (hınta) ve arpa (şa'ır) ile nohut (hummus), mercimek ('ades), pamuk (kutn), pirinç (çeltik), susam (simsim) ve hayvan yemi olarak culban, küşne, bakla (fûl) ve 'alef (hayvan yemi) ekimi yapılan ve üretilen başlıca hububat ve bakliyat çeşitleriydi. Ayrıca, meyve olarak, üzüm, zeytin, ceviz ve dut ile bostan mahsulatı olarak ta kavun, karpuz vb. yetiştiriliyordu. Hayvancılık alanında ise, en çok küçük baş hayvanlarından koyun ve keçi ile iklimin elverişli olması nedeniyle manda besiciliği de yapılmaktaydı.

Şehirde çok sayıda dinî, iktisadî ve sosyal yapılar da bulunuyordu. Bu yapılar vakıf eseri olup, yapıların korunması ve yaşatılması amacıyla çok sayıda köy, mezraa, han, hamam, değirmen vb. yerlerin gelirleri bu yerlere tahsis edilmişti. Osmanlılar, buralarda mevcut olan vakıfları tescil edip koruduğu gibi yenilerinin tesis edilmesini de sağlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

BA, TD, nr. 281

II. VEKAYİNÂMELER

Hoca Saadettin, *Tacü't-Tevârih*, İstanbul, 1279

III. SEYAHATNÂMELER

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), IV, İstanbul, 1970

II. TETKİK ESERLER

AFYONCU, Erhan, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", *Osmanlı*, VI, Ankara, 1999, s. 311-314

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II*, İstanbul, 1995

_____, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD*, XIII/1-2 (Ankara, 1955), s. 27-51

AKGÜNDÜZ, Ahmet-ÖZTÜRK, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V-VII, İstanbul, 1992-1994

AKTAŞ, Necati, "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz", *Osmanlı*, VI, Ankara, 1999, s. 303-310

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (Hazırlayanlar: Yusuf İhsan GENÇ, Hacı Osman YILDIRIM, Nazım YILMAZ, Mustafa KÜÇÜK, Sinan TATAR, İbrahim KARACA), İstanbul, 2000

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988

BARKAN, Ömer Lütfi, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-divanî Sistemi", *Türkiye Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 151-208

_____, “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı ve Sultanların Temlik Hakkı”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s.231-247

_____, “Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller ve Evlatlık Vakıflar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 209-230

_____, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına ait bir bütçe örneği”, *İÜİFM*, XV/1-4 (İstanbul, 1953-1954), s. 251-329

_____, “Çiftlik”, *İA*, III, İstanbul, 1970, s. 392-397

_____, “Öşür”, *İA*, IX, İstanbul, 1979, s. 485-488

_____, “Timar”, *İA*, XII/I, İstanbul, 1986, s. 286-333

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, V (Ankara, 1947), s. 483-511

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003

_____, “H. 931(M. 1524-1525) Tarihli ve 125 Numaralı Halep İcmal Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 90 (İstanbul, 1994), s. 115-131

_____, “Kanuni Sultan Süleyman Kanunnâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1 (Elazığ, 2001), s. 261-282

_____, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliği’nin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1 (Elazığ, 2002), s. 351-374

_____, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (Elazığ, 2003), s. 375-392

_____, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35 (Ankara, 2004), s 45-69

_____, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (Elazığ, 2002), s. 325-340

_____, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35 (Ankara, 2004) s. 45-69

_____, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdarî Taksimat-Eyalet ve Sancak Yöneticileri)”, *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, I/2 (Elazığ, 2003), s. 41-60

DENY, J., “Sancak”, *İA*, X, İstanbul, 1979, s. 186-189

EMECEN, Feridun, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *İÜFTAM-Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990*, İstanbul, 1991, s. 143-156

FEKETE, Lajos, “Türk Vergi Tahrirleri”, (çev. Sadrettin KARATAY), *Belleten*, XI/42 (Ankara, 1947), s. 299-328

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Nahiye”, *İA*, IX, İstanbul, 1964, s. 37-39

GÖKÇE, Turan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara, 2000

GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991

_____, “Hane Deyimi Hakkında”, *İÜFTD*, XXXII (1979), s. 331-348

GÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ, 2003

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı”, *İÜTD*, 32 (İstanbul, 1979), s. 819-893

HİNZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990

HÜTTEROTH, Wolf-Dieter-Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Paletsine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th Century*, Erlangen, 1977

İLHAN, M. Mehdi, “The Otoman Archives and Their İmparatortance for Historical Studies: With Special Reference to Arab Provinces”, *Belleten*, LV/213 (Ankara, 1991), s. 415-473

İNALCIK, Halil, “Çiftlik”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 313-314

_____, “Eyalet”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 548-550

_____, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987

_____, “Osmanlı Raiyyet Rûsumu”, *Bellekten*, XXIII/92 (Ankara, 1959), s. 582

_____, *Osmanlı İmparatorluğu- Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 1995

İPŞİRLİ, Mehmet, “A Preliminary Study of The Public Waqfs of Hama and Homs in The XVI Century”, *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986, s. 119-147

_____, “Beylerbeyi”, *DİA*, VI, İstanbul, 1992, s. 69-74

KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eylet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997

_____, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999

_____, “Beylerbeyilikler, Eyaletler, Kaptanlık, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, *Türkler*, IX, Ankara, 2002, s. 887-898

MACİT, Seyit, *1544 Tarihli Humus Evkâf Tahrir Defteri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1996

MANTRAN, Robert, “Hama”, *DİA*, XV, İstanbul, 1997, s. 396-398

_____, “Humus”, *DİA*, XV, İstanbul, 1998, s. 370-373

MASSIGNON, Louis, “Nusayrîler”, *İA*, IX, Eskişehir, 1997, s. 365-370

MİROĞLU, İsmet, *Kemah sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990

NEDKOFF, Boris Christoff, “İslam Memleketlerinde Cizye”, (çev. Şinasi Altındağ), *Bellekten*, VIII/32 (Ankara, 1944), s. 599-649

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987

ÖNGÖR, Sami, *Ortadoğu*, Ankara, 1965

ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XII (Ankara, 1991), s. 429-439

- ÖZCAN, Abdulkadir, “Çeribaşı”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 270-272
- ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1998
- _____, “Osmanlı Döneminde Vakıf Kurumlarının Sosyo-Ekonomik Cephesi Üzerine Bazı Bilgiler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2 (Elazığ, 1987), s. 207-220
- ÖZEY, Ramazan, *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya*, İstanbul, 1999
- ÖZTÜRK, Mustafa, “1616 Tarihli Halep Avariz-Hane Defteri”, *OTAM*, 8 (Ankara, 1997), s.249-293
- _____, “Harput Yöresi Vakfiyeleri”, *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ, 1987, s. 249-293
- ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara, 2000
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II-III, İstanbul, 1971
- Şemseddin SÂMÎ, *Kamus 'ul-A 'lâm*, III, İstanbul, 1891
- _____, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1999
- SERTOĞLU, Midhat, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, İstanbul, 1992
- SİNANOĞLU, Abdulhamid, *Nusayrîlerin İnanç Dünyası ve Kutsal Kitabı*, Konya, 1997
- SOBERNHEİM, M., “Humus”, *İA*, V/I, İstanbul, 1964, s. 588-590
- TURAN, Şerafettin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir idarî taksimat defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara, 1963, s. 201-232
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1984
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989
- VENZKE, Margaret L., “Aleppo's Mâlikâne-dîvânî System”, *JAOS*, vol: 106/3 (1986), s. 451-469
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara, 1985

YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı imparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, XXXVIII/152 (Ankara, 1974), s. 667-708

EKLER

EKLERİN LİSTESİ

EK-I	1552 Tarihli Humus Sancağı Kanunnâmesi
EK-II	Humus Sancağı Köyleri ve Vergi Nüfusları
EK-III	Humus Sancağı Köylerinin Vergi Gelirleri
EK-IV	Humus Sancağı Timâr Beyleri
EK-V	Humus Sancağında Vakıflar
EK-VI	Humus Sancağında Mülkler

EK-I

1552 Tarihli Humus Sancağı Kanunnâmesi¹

“Kanûnnâme-i Liva-i Hıms

1. Mukaddema livâ-i mezbûre emr-i padişahî ile kitabet olundukda Çerâkise zamanında ihdâs olunan bid'atler, devre ile himâyeden mâ'adâsı ref olunub devre ve himâye ibkâ olunmağla çift ve bennâk ve mücerred rûsûmı kayd olunmamış. Hâliyâ emr-i âlî mücebince müceddeden kitâbet olunub vukû'u üzere sÛdde-i seniyye-i adâlet-destgâha arz olundukda Hazret-i Padişah-ı merhamet-penâhın re'âyâ ve berâyâ hakkında merâhim-i aliyye-i şâmîle ve mekârim-i seniyye-i kâminden zuhûr ve sudûr bulub Çerâkise bid'atlerinden bâkî kalan devre ve himâye dahi ref olunub sâir memâlik-i mahrûsede carî olan kanûn-ı hümâyûn muktezâsınca çift ve bennâk ve mücerred rûsûmı yazılması fermânı olunmağın ber-müceb-i emr-i âlî devre ve himaye ref olunub şâir memâlik-i mahrûsede carî olan kanûn-ı hümâyûn muktezâsınca çift ve bennâk ve mücerred rûsûmı yazılması fermânı olunmağın ber müceb-i emr-i âlî devre ve himâye ref olunub bil-fi'il Vilâyet-i Haleb re'âyâsından alınduğî üslûb üzere çiftleri olub zirâ'at ve hırâset eyleyen re'âyâ tâifesinden yılda bir Mart ayında resm-i çift deyü her çiftten kırkar akçe ve çiftçi olmayan haneden resm-i bennâk deyü on ikişer akçe ve mücerred olub kisbe ve kâra kadir olanlardan resm-i mücerred deyü altışar akçe kayd olundu, ziyâde alınmaya¹.

2. Ve livâ-i mezbûrda vâkî' olan kurâ ve mezâri'in ba'zı dimos ve ba'zı kasm olub kasm olan kurâ ve mezâri'in tarik-i kasmleri her biri mahallinde kayd olunmuşdur, ana göre amel oluna. Ve dimos olan kura ve mezâri'in dimosı iki kıst üzere olub nısfı tereke kemâlin bulub biçilmelü oldukda, nısf-ı âharı zeytûnlu olan köylerden zeytûn kemâlin buldukda ve zeytûn olmayub sayfî zirâ'at olunan köylerde penbe kozağî kemâlin buldukda müstahak olub amma ba'de'l-hasâd edâ edegeldükleri ecilden hâliyâ dahi üslûb-ı sâbıkları tağyîr olunmayub vech-i meşrûh üzere defter-i cedîd-i Sultanîye kayd olundu.

3. Ve resm-i ağnâm, koyun ve keçi kuzulayub tamam süriye yaradıktan sonra oğlağıyla ve kuzusuyla addolunub her iki re'se bir akçe alına.

¹ BA, TD, 281, s. 3-11. Ayrıca bkz. 959 (1552) Tarihli Hıms Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, İstanbul, 1992, s. 679-688

4. Ve livâ-i mezbûrda resm-i arûs, kızıdan altmış akçe ve bîve avretten otuz akçe alınma.

5. Ve sâir cerâim hususlarında Kanûn-ı Osmaniye mürâca'at olunub ziyâde alınmaya. Ve salbe ve siyâsete müstahak olanlardan bedel-i siyâset deyü akçeleri alınmayub istihkaklarına göre günâh eyledükleri mahalde siyâset olunub haklarından geline.

6. Ve serbest tımarlardan gayrı vâki' olan erbâb-ı tîmârün tîmârlannda vâki' olan bâd-i hevânın kanûn üzere nısfı sancakbeğine hâsıl yazılıb nısf-ı aharı olıgeldüğü üzere erbâb-ı tîmâra kayd olunmuşdur.

7. Ve evkaf ve emlâk olan karyeler ki, erbâb-ı tîmâr ile müşterek olmaya, cürm ü cinayetleri hâssa-ı hümâyûna müte'allıktır. Sancakbeğine ve gayra hâsıl kayd olunmuş değildir. Cüz'î ve küllî ne vâki' olursa, hâssa-ı hümâyûn için zabt oluna.

8. Ve livâ-i mezbûrda hâsıl tahvîl ve tarihe düşdüğü zaman defter-i atık kanûnnâmesinde zikr olunmayub amma kadîmden tereke biçmelü olub biçilmeğe müstahak olduğu zamana vakt-i hasâd denilüb vakt-i hasâd kimin tahviline düşer ise, tereke ana müte'allık olub harmana i'tibâr olunmaz imiş. Ve zeytûn dahi yetişüb silkilmeğe müstahak oldukda bir sebep-i kavî olub cem' olmayacak olursa, hemân amel, zeytûn kemâline erüb silkilmeğe müstahak olduğu eyyâma olurmuş. Ve penbe dahi kozak kararın bulub kemâline erüşdüğü vakit ki, cem' olunmağla müstahak olduğu eyyâma olur, istihkâk bulduğu zaman ile amel olunurmuş. Ve bağlar harâcı dahi yetişüb tamam ekle kabil oldukda harâca müstahak olurmuş. Hâliyâ dahi olıgeldüğü üzere ibkâ olundu ki, zikr olunan vakitlerden evvel mahsûl zabt olunmayub ve zabt olunduğı takdirce dahi amel olunmayub ta'yin olunan evkât kimin tahvîl ve tarihinde vâki' olursa, mahsûl anın ola.

9. Ve Vilâyet-i Arabistan'da şimdiye değin resm-i camus ba'zı yerlerde üçer akçe ve ba'zı yerlerde on ikişer akçe alınur imiş. Hâliyâ defter-i cedîd-i hâkânî pâye-i serir-i a'lâya arz olunub cemî'-i Vilâyet-i Arab'da müsâvî olur her sağılur çamusa üçer para ki, altışar akçe olur, resm fermân olmağın ber mucemb-i emr-i âlî her sağılur camusa üçer para resm ta'yîn olundu deyü defter-i atıkde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi vech-i meşrûh üzere kayd olundu.

10. Ve ba'zı kurâ ve mezâri'de Haremeyn-i Şerifeyn hissesi ve serbest evkâf hisseleri olub defter-i atıkde serbest olmağla rüsumdan ve bâd-ı hevedan dahi hisse yazılıb cerime vâki' oldukda ümenâ tamamen cerimelerin alduktan sonra vakfa dahi cerîme gerek deyü mütevelliler yapışub re'âyâ ziyâde mutdacır oldukları, vukû'u üzere pâye-i serir-i adâlet-masîre arz olundukda vakfin serbest olmasından maksûd, re'âyâsına mütevellisinden gayrı kimesne dahi etmeyüb ma'mûr olmaktadır. Çünkü tamam vakıf olmayub hisse-i mîrî olmağla beher hâl ümenâ dahi etmek mukarrer ola. Bu makûle tamam vakf olmayub hisseli olan evkafın bâd-ı hevasından vakfa hisse yazmayub tamamen hâssa-i hümâyûna kayd eylesiz. Amma tamam vakf olub ve kadîmden olan evkafı gerü serbest kayd eylesiz ki, ümenâ dahi etmeyüb cüzî ve küllî vâki' olan rüsum ve bâd-i hevâsın vakıf için mütevellileri zabt eyleye deyü emr olunmağın ber mûceb-i fermân-ı âlî Haremeyn-i Şerifeyn evkâfından ve sâir emr-i şerifle serbest olan evkâfdan tamam vakıf olan kuranın rüsûmı ve bâd-ı hevâsı hâssa-i hümâyûna kayd olundu.

11. Nefs-i Hıms'da Hân-ı Tahin'de gelüb satılan un yükünden iki Osmanî muhtesib ve bir Osmanî satıcı ve rubu' Osmanî hancı almak kanûn-ı kadîmdir. Ve Türkmân tâifesi yoğurd getirüb satsalar, her hıml-i hımâra bir Osmanî vermek kanûndur. Amma şehirlü halkı ulbe getirüb satsalar, nesne alınmaya.

12. Dâr'ül-Vekâle'de satılan pekmezin her deve yüküne dört Osmanî, eşek yüküne iki Osmanî ve asel yüküne dahi kezâlik; deve yüküne dört Osmanî, eşek yüküne iki Osmanî alınmak kanûndur. Ve cerre ile satılsa, buçuk Osmanî alınmak kanûndur. Yağ yüküne, deveden sekiz akçe, eşekden dört akçe ve cerreden buçuk akçe ve zeyt satılsa, bağı ve hımâr yüküne dört Osmanî ve pirincin deve yüküne dört Osmâni ve eşek yüküne iki Osmanî alma. Sabun dahi mislühû ve siyric dahi mislühû. Amma nefsi Hıms'da hâsıl olan siyricden nesne alınmaz. Susam yüküne iki Osmanî; tîn ve zebîb-i Ba'lebekî ve tüffâh ve emrûd ve rummân ve nârenc ve mişmiş-i yâbis yüklerine deveden dört ve hımârdan iki Osmanî alınmak kanundur. Trablus dan hıyâr gelse, deve yükünden üç, eşek yüküne bir buçuk Osmanî alına. Ve tuz yüküne bir buçuk Osmanî alınmak kanundur. Penbenin her haşebesine iki Osmanî ve ayn-ı âsımî yüküne bir Osmanî

alına.

13. Zikr olan bedâyi', tahînden gayrı Dâr'ül-Vekâle'de satılub kapancı her hımle bir Osmanî ve hâncı nısıf Osmanî almak kanûn-ı kadîmdir.

14. Ve nefs-i Hıms kassabları boğazladuğı koyundan her koyun başına bir para alına ki, iki Osmanî olur. Ve hâricden celeb gelüb satılan koyundan her koyun başına bir Osmanî alına deyü defter-i atıkde mukayyed olmağın defter-i cedide kayd olundu.

15. Mısrî kumaş gelüb Hıms'da nesne ile satılsa, dellâliyye deyü her bin Osmanîden on Osmanî alınur. Amma nakd ile bey' olunsa, nesne alınmaz. Ve kumaş-ı Hımsîden nesne alınmak kanun değildir. Ve harîr gelüb satılsa, her ritl harîre dört Osmanî alınmak kanûndur. Ve nâm kumaş bey' olunsa, her hâm başına rubu' Osmanî deyü defter-i atıkde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi kayd olundu.

16. Bittîh-i asfardan her deve yüküne bir Osmanî ve eşek yüküne nısıf Osmanî alınmak kanûndur. Ve bittîh-i ahdardan deve yüküne iki Osmanî ve eşek yüküne bir Osmanî; accûr ve hıyâr gelüb satılsa, deve yüküne bir Osmanî ve eşek yüküne nısıf Osmanî alına. Ve taşradan mışmış ve Cûsiye'den ineb gelüb satılsa, deve yüküne dört Osmanî ve eşek yüküne iki Osmanî alına. Nefs-i Hıms'da mişmiş ve rummân ve derrâk vukıyye ile gelüb satılsa, nesne alınmaya. Yaş incirden ve hûhdan deve yüküne dört Osmanî ve eşek yüküne iki Osmanî alına. Kunbut ve fûl-i ahdar ve gayrı hadravât gelüb satılsa, deve yüküne nısıf Osmanî ve eşek yüküne rubu' Osmanî alına. Bâzincan ve cezr ve basal yüküne, deveden iki Osmanî ve eşekden bir Osmanî alına deyü defter-i atıkde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi kayd olundu.

17. Yüklü deveden ikişer Osmanî ve at ve katır ve eşek yükünden birer Osmanî alınmak kanûndur. Zikr olan davarlar boşuna geçse nesne alınmaya. Ve kul ve cariyeden her nefere dörder Osmanî alına. Amma Habeş kuldan ve cariyeden nesne alınmaya. Ve Yahudi başına ikişer Osmanî alına. Vilâyet-i Arab Nasranîlerinden nesne alınmaya. Amma Rûm'dan ve şarkdan ticâret için ve Kudüs-i Şerif'de Kamâme ziyareti için gelen kefereden dört Osmanî alına.

18. Hacca giden mahâre develerinden ve beksimet ve un yüklerine ve bil-

cümle huccâcın ancak kumaşları yükünden alınub me'kûlâtdan ve esbâblarından nesne alınmaya.

19. Ve Vilâyet-i Şam'dan Rum'a ve Haleb'e giden celeb develerden ve bakardan her re'se ikişer Osmanî alına. Ve Haleb ve Hama tarafından Şam'a satılma giden koyun ve keçi başına buçuk Osmanî alma.

20. Ve Vilâyet-i Şam'dan Meşhed-i Ali ziyareti için giden Râfizîlerden her nefere dört Osmanî alınmak kanûn-ı kadîmdir.

21. Ve Bezistân'da olan bâcdan gayrı bâclar ki, nefsi Hıms'da ve Hân-ı Hâsibe ve Cûsiye bâclarıdır, külliye defter-i atîk mucibince ref olunmuşdur. Min ba'd nesne alınmaya ve eğer ahırlar ise, hâkim'ül-vakt olanlar men' ve def edeler deyü defter-i atîkde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi kayd olundu.”

(BA, TD, nr. 281, s. 1-11)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

قانون
امضاء اولو بیچوس

بخدمت ایلر ایدر احاطه عدله و ادا جاری عذیب انقشند
 واصلی و نزل علی رسولک الامل • و نیتک الافسک
 و علی الر و اصحاب المیز عبدیلا عدله • و طرفه لامتد
 اقامتد • فهدا دفتر لطایف • و در قورخاق
 بهسب الی الکیاب الفای • ذی الجهد و العالی
 بایستطانی افران • و سیلماست الافات
 من ال عثمان • السلطان ابر السلطان ایزد سلطان
 سلیمان خان • شایسته خان • سبازید خان •
 دامت لکته • و البر ذاب • و عادات • عبد یابن
 و در قورخاق • المخط المقدار • محمد دفتر دار
 ذاکر فیض • ملت یوفیه • ما یتعلق بالبلد المکان
 حصص الحروس • صینت عن طوارق افران
 و قارغ الحدان • علی قلا ایام و السور و الاعمال
 خادفتر محمد کچوس • قد قننت محمد الیوم
 منشاء نایمخدیوم • حصول دفتر افران

مقدور الی افران و ابروست ایلد کتابک انقشند
 نظامتد اعدان المکان بر عتک لردک و ایلد کجایدر
 رفع افران دکر و نمایه ابقا او فاعلمت خست ذمک
 سوز قیدان فاعلمت خالی امر علی بن خست
 و قورخاق و نزلت سنه سنه عدلت و حکامه
 حصص لکته • و محنت ناهک عیال و بر السند
 کماله و حکامه سنه کماله در قورخاق
 جبر الیوم و عدل و نزلت دکر و سبازید خان
 الیوم و ابر مالک محمد کجایدر و افران
 مقتضا خست جان و محمد سوزی افران
 اولیوم و جبر علی دکر و کجایدر و افران
 بالعدل و لایستکب کجایدر و افران
 چغتای اولیوم و افران و کجایدر
 ایلد بر طایفه افران و افران

نبرست ولا اذ ان قام وقت ولا شرف من سوي و باو اي	در وقت عارضه ان عثماني الحق ان اوله مراد بل مستور خياگره
و غير ان يلوب تامر و اما ديون ب حصار و انزل در سوي و باو اي	و در وقت ان ايج انك و كره چين عثماني الله و طو ب و كنه ب چين
۱۱ خاصه بياون و قردان اي قانون احتساب نفس حصد و حساب	عثماني الحق قانون چينك حصيد ب سندا اي عثماني و باو اي
طبيعه كلوي ساندان اي ب و كنه ان كونه اني محبت و عثماني	بكره اي عثماني الله و كنه ان و اصابع طيبتن و عثماني الله و كنه
صاحب و ايج عثماني عثماني الحق قانون قديرون و كنه طيبتن و باو اي	مالي و باو اي كنه عثماني و عثماني عثماني الحق قانون قديرون
كفوز و صانده كره حصار عثماني و باو اي قانون قديرون	۱۲ نفس حصد و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
۱۲ خطي خطيه كنه و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	اي عثماني و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
بكره و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	با سنده عثماني الله و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
كذلك و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	۱۵ قيدا و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
مانند ب چين عثماني الحق قانون چينك و باو اي و باو اي	حصد و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
در وقت باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	الوقت باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
عماق و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	الوقت باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
مايون و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	الوقت باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
اولا و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	درون و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي
و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي	۱۶ قانون البند و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي و باو اي

یوکندہ نعمت عثمانی الفتی القدر بطریق انحصار درویشی یکنایه
 نشانی که به یاری با شسته کبیر عثمانی الفتی را یک مرتبه
 عثمانی و آنکه یکنایه عثمانی محرم و خیار کلید به مسکون درویش
 نصرانیته نشانی که امام زمان در آن تجارتی چون در آن
 بر عثمانی و آنکه نعمت عثمانی الله و مشهور در مشهور
 ۱۸ شریفه قاصد بر یاری چون کلید در درویش عثمانی الفتی
 و چون سبب در غیب کلید به مسکون درویش عثمانی
 کبیر هاست در آن لایق و کسما طوار و کلید به لایق
 و آنکه یکنایه عثمانی الفتی حجاب مشهور و ماش
 انبغی و ماشی یکنایه الفتی ماکولان در آن استبانه لایق
 و در آن و غیره کلید به مسکون نشانی که با مشهور درویش
 ۱۹ نشانی که و لایق مشهور درویش و کلید به لایق
 و خود در درویش در عثمانی و آنکه یکنایه عثمانی
 در درویش و لایق در درویش مشهور عثمانی الفتی و کلید به لایق
 الفتی قریب و قول انحصار غیر خضر و کلید به مسکون درویش
 ۲۰ نامها و آینه کبیر فتی و کلید به مسکون عثمانی الفتی و کلید به لایق
 نعمت عثمانی و آنکه یکنایه عثمانی الفتی با عثمانی و کلید به لایق
 نامها و کلید به لایق یکنایه عثمانی الفتی و کلید به لایق
 و کلید به لایق درویش عثمانی و آنکه عثمانی الفتی
 ۲۱ عثمانی الفتی قاصد بر یاری و کلید به لایق
 و کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 درویش عثمانی و کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 با کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 ۱۷ قانونی با حسن استان و کلید به لایق عثمانی
 عثمانی و کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 و آن که کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 حاکم اوقات او و کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق
 کلید به لایق عثمانی الفتی و کلید به لایق

EK-II

HUMUS SANCAĞI KÖYLERİ VE VERGİ NÜFUSLARI (1552)

Tablo-28
Humus Nahiyesi Köyleri

No	Köyler		Hane	Mücerred	İmam
1	Abrîn	M	39	17	1
2	Akîrâ	M	21	3	-
3	Anto	M	37	3	-
4	Arcûn	M	17	10	-
5	Asile	M	28	8	-
6	Ağûc	M	10	2	-
7	Bahlâ	M	22	11	-
8	Batîtîn	M	27	3	-
9	Bedâris	M	11	3	-
10	Ber'î?	M	2	-	-
11	Buveydâ	M	32	7	-
12	Cûsiye	M	253	78	-
13	Deşâriye	M	11	3	-
14	Deyr-i Ba'alba	M	106	37	-
15	Deyr-i Yahrâ	M	31	5	-
16	Fentekal?	M	14	11	-
17	Ferûce	M	10	2	-
18	Fetaslis	M	14	-	-
19	Firûz	M	140	26	-
20	Hamîrâ	M	47	15	-
21	Hamîretü'l-Müşeyrefe	M	-	-	-
22	İkmâm	M	25	5	-
23	Îl	M	84	18	-
24	Kâbiriyye	M	7	13	-
25	Karteka	M	26	4	-
26	Kasîb	M	11	2	-
27	Kaşba	M	12	2	-
28	Kayn	M	30	19	-
29	Kazîrû'l-Hamam	M	6	3	-
30	Kefr 'Abd	M	12	3	-
31	Kefr 'Abdî	M	23	7	-
32	Kefr 'Ayâ	M	9	3	-
33	Kefr-Dûs	M	21	8	-
34	Kefr-Kât	M	26	9	-
35	KefrMusa el-Garbiyye	M	35	7	-
36	Kefr-Nekîs	M	33	7	-
37	Kuseyr-i Refrûd	M	118	31	-
38	Kuteybe	M	96	14	-
39	Lev'ab	M	16	6	-
40	Mecdel	M	7	2	-

41	Meskene	M	32	3	-
42	Mübarekiye	M	77	21	-
43	Nağîre	M	2	1	-
44	Nakîrû'l-Kâdı	M	8	10	-
45	Nasîrîm	M	29	5	-
46	Râğa	M	45	4	-
47	Restân	M	99	30	-
48	Reyle	M	25	3	-
49	Sıla Şeyh İzzeddin	M	8	2	-
50	Sekerre	M	23	3	-
51	Semâkiye	M	17	20	1
52	Şemsînü'l-Bahr	M	25	1	-
53	Şûmeriyye	M	26	9	-
54	Tabya	M	24	7	-
55	Tell Cebûrîn	M	7	1	-
56	Termu'allâ	M	12	4	-
57	Ûzla	M	22	13	-
58	Vezîriyye	M	19	-	-
59	Zemîmîr	M	22	3	-
60	Zeydel	M	55	22	1
	Toplam		2.046	568	3

Tablo-29
Menâsif Nahiyesi Köyleri

No	Köyler		Hane	Mücerred	İmam
1	Akmâr	M	12	5	1
2	'Âmûdiye	M	26	5	1
3	'Âsûm	M	11	2	-
4	'Aynâtâ	M	15	3	-
5	Ba'yûn	M	7	0	-
6	Belefsâ	M	24	0	-
7	Besitîn	M	23	9	-
8	Bilâbîl	N	55	8	-
9	Bûrha	M	11	4	-
10	Buveydâ	M	20	6	-
11	Dârü'l-Kebîr	M	7	4	-
12	Delbûs	M	43	12	-
13	Deyne	M	6	3	-
14	Deyr-i Eyyû	M	9	0	-
15	Deyr-i Sufyân	M	5	0	-
16	Ebûş	M	30	7	-
17	Ekkûm	M	38	8	-
18	Ekrûm	M	80	28	-
19	Ferel	M	12	7	-
20	Firâniye	M	15	7	-
21	Habîbü'l-Haşeb	M	12	2	-
22	Harbet-i Gâzî	M	5	0	-
23	Harbetü'l-Hammâm	N	118	43	-
24	Harbetü'l-Kabû	M	14	2	-
25	Harîbe	M	5	0	-
26	Herbel	M	120	40	-
27	Hid	M	13	8	-
28	Hûrû'l-Kabil	M	13	2	-
29	Hübel	N	24	6	-
30	Kâ'ie	M	8	2	-
31	Kabkâniye-i Tahtâ	N	21	14	-
32	Kara Na'm	M	65	25	-
33	Kazhel	M	36	13	-
34	Kefr Beze	M	-	0	-
35	Kefr Hatmo	M	9	3	1
36	Kefr Nân	M	15	4	-
37	Kuds	M	16	6	-
38	Kuseyrü'l-Gazyî	M	18	12	-
39	Lağtâyâ	M	12	2	-
40	Masyân	M	5	1	-
41	Merâsiyâ	M	22	2	-
42	Mûdân	M	37	15	-
43	Nenûniye	N	9	3	-
44	Şibin	N	89	22	-

45	Târîn	N	75	14	-
46	Tell-Cerdûn	M	13	2	-
47	Tûbân nâm-1 diğer Tûmâ	M	8	4	-
48	'Ud Cîbîl nam-1 diğer 'Ayn Cuneyl	N	74	30	-
49	'Urkabâ	M	8	3	-
50	Zeytâ	M	20	15	-
	Toplam		1.333	413	3

Tablo-30

Hısnü'l-Ekrâd Nahiyesi Köyleri

No	Köyler		Hane	Mücerred	İmam
1	Hısnü'l-Ekrâd kasabası ¹	M/H	208/80	58/18	15/-
2	A'mâr	H	46	4	-
3	A'nâz	M/H	3/60	-/20	-
4	'Ayn-ı Bârde	H	12	2	-
5	Bağehlû	M	9	2	-
6	Bahzeniye	H	29	16	-
7	Bak'îra	H	74	16	-
8	Barûhâ	M	9	6	1
9	Battâm	M	4	-	-
10	Belhanîn	H	8	-	-
11	Berda'îye	M	3	-	-
12	Besûmâ	H	8	1	-
13	Bûlât	H	57	8	-
14	Civâniyât	H	6	-	-
15	Deyr-i 'Ayâ	M	22	5	-
16	Du 'ysir	M	3	-	-
17	Düveyr-i Liyân	H	4	-	-
18	Eşlûh	H	17	1	-
19	Etre	M	5	3	-
20	Falitiye	H	48	10	-
21	Faltâ	H	42	-	-
22	Fenîdik	M	20	10	-
23	Hamîra	M	6	1	-
24	Harbetü'l-Ciyâb	M	-	-	-
25	Harb-ı Garâ	H	41	12	-
26	Harîba	M/H	2/48	-/13	-
27	Hasînü's-Şarkî	M	19	6	-
28	Hâsûrû's-Süflâ ve'l-Fevkâ	N	16	6	-
29	Hedayâ et-Tahâ	N	23	6	-
30	Keferâ	H	10	3	-
31	Kefr İş	H	21	7	-
32	Kubbet-i A'nâz	M	15	8	-
33	Lekîm	H	35	9	-
34	Mahûriyye	M	8	3	-
35	Makles	M	11	7	-
36	Medertâ	M	9	5	1
37	Mermenîtâ	H	220	55	-
38	Na'râ	M	15	8	-
39	Ruveys-i Nasârâ	H	21	11	-

¹ Câmî'ü'l-Kebîr mahallesi: hane: 110, mücerred: 41, imam, hatib ve müezzin: 6

Türkmânân mahallesi: hane: 64, mücerred: 10, imam: 9

Medrebîl mahallesi: hane: 34, mücerred: 7

Nasârâ mahallesi: hane: 80, mücerred: 18

40	Sekbetü'l-Hasîn	M	1	-	-
41	Serîsâ	H	30	10	-
42	Şehrûrû's-Süflâ	M	7	3	-
43	Şidrâ	H	67	25	-
44	Tal'anîtâ	M	4	2	-
45	Tehhâse	M	11	4	-
46	Tell Halîfe	M	18	7	-
47	Tell-Harîdîn	M	18	8	-
48	Tuveyhîd	H	27	8	-
49	Zâre	M	8	4	-
	Toplam		477/1.011	162/249	17

EK-III

HUMUS SANCAĞI KÖYLERİNİN VERGİ GELİRLERİ

Tablo-31

Humus Nahiyesi Köyleri

Köyler	Hasıl ²	Öşür ³	Rüsûm ⁴	Toplam
'Abrin	5.568	-	5.000	10.568
'Akîrâ	-	-	3.500	3.500
'Anto	2.400	-	3.500	5.900
'Arcûn	1.575	1.400	400	3.375
'Asile	-	-	4.500	4.500
Ağûc	-	400	1.275	1.675
Bahlâ	-	-	4.838	4.838
Batıfîn	467,5	668	3.832	4.967,5
Bedâris	-	-	2.000	2.000
Ber'i	500	-	500	1.000
Buveydâ	2.400	160	570	3.130
Cûsiye	26.400	660	27.202	53.862
Deşâriye	-	-	3.000	3.000
Deyr-i Ba'alba	5.400	-	2.874	8.274
Deyr-i Yahrâ	2.850	2.500	2.350	7.700
Fentakal	-	-	1.300	1.300
Ferûce	-	-	4.150	4.150
Fetaslis	-	-	1.600	1.600
Firûz	6.200	5.500	3.058	14.758
Hamîrâ	3.000	2.750	1.986	7.736
Hamîret'til Müşeyrefe	600	-	-	-
İkmâm	-	-	3.660	3.660
Îl	8.000	-	9.254	17.254
Kâbiryye	1.000	-	2.235	3.235
Karteka	3.000	-	596	3.596
Kasîb	2.190	1.900	400	4.090
Kaşba	-	-	1.850	1.850
Kayn	-	-	4.825	4.825
Kazîrû'l-Hamam	-	-	3.200	3.200
Kefr 'Abdî	940	833	617	2.390
Kefr 'Ayâ	4.356	-	4.647	9.003
Kefr 'Ayb	-	-	5.197	5.197
Kefr Dûs	4.950	152	4.986	10.088
Kefr Kât	-	1.200	4.799	5.999
Kefr Musa el-Garbiyye	2.025	-	2.800	4.825
Kefr Nekîs	-	4.000	4.704	8.704

² Toprak mahsûlleri vergisi.³ Vakıf ve mülklerden alınan vergiler⁴ Şahıs ve hayvanlardan alınan vergiler

Kuseyr-i Refrûd	13.000	2.600	9.512	25.112
Kuteybe	-	3.000	10.000	13.000
Lev'ab	1.350	-	1.710	3.060
Mecdel	-	-	4.842	4.842
Meskene	-	-	4.000	4.000
Müdirekiye	-	-	9.315	9.315
Nağire	1.990	1.770	230	3.990
Nakîrû'l-Kadî	-	-	2.800	2.800
Nasîrim	2.000	-	2.000	4.000
Râğa	12.000	-	3.225	15.225
Restân	-	-	11.000	11.000
Reyle	-	-	5.360	5.360
Salâ Şeyh İzzeddin	1.000	-	252	1.252
Sekerre	-	-	3.596	3.596
Semâkiye	3.000	-	3.294	6.294
Şemsînü'l-Bahr	-	-	2.300	2.300
Şümeriyye	3.250	-	1.254	4.504
Tabya	-	-	9.000	9.000
Tell Cebûrîn	-	-	3.400	3.400
Termu'allâ	3.544	-	3.000	6.544
Üzla	-	-	6.254	6.254
Vezîriyye	2.000	-	-	2.000
Zemîmîr	4.200	560	3.545	8.305
Zeydel	-	-	9.574	9.574
Toplam	131.155,5	30.005	237.368	398.528,5

Tablo-32
Menasif Nahiyesi Köyleri

Köyler	Hasıl	Öşür	Rüsûm	Toplam
‘Amûdiye	-	-	400	400
‘Âsûm	1.300	-	-	1.300
‘Aynâtâ	2.540	-	-	2.540
‘Ud Cîbîl nam-ı diğeri ‘Ayn Cuneyl	14.560	-	-	14.560
‘Urkabâ	1.493	-	-	1.493
Akmâr	5.260	-	-	5.260
Ba’yûn	850	-	-	850
Belefsâ	3.244	-	-	3244
Besitîn	1.500	-	-	1.500
Bilâbîl	8.315	-	-	8.315
Bûrha	1.000	-	-	1.000
Buveydâ	2.160	316	200	2.676
Dârü’l-Kebîr	1750	175	235	2.160
Delbûs	6.500	-	-	6.500
Deyne	1.350	-	-	1.350
Deyr-i Eyyû	155	-	-	155
Deyr-i Sufyân	375	-	-	375
Ebûş	2.600	-	-	2.600
Ekkûm	5.254	-	-	5.254
Ekrûm	7.150	-	-	7.150
Ferel	1.100	-	-	1.100
Firâniyye	8.000	-	-	8.000
Habîbü’l-Haşeb	605	-	-	605
Harbet-i Gâzî	520	-	-	520
Harbetü’l-Hammâm	10.600	-	-	10.600
Harbetü’l-Kabû	3.300	-	-	3.300
Harîbe	1.100	-	-	1.100
Herbel	35.000	-	-	35.000
Heyd	-	-	1.820	1.820
Hûrû’l-Kabil	2.600	260	230	3.090
Hübel	6.300	-	-	6.300
Kâ’iye	1.300	-	-	1.300
Kabkâniyye-i Tahtâ	4.592	-	-	4.592
Kara Na’m	14.000	-	-	14.000
Kazhel	4.500	-	-	4.500
Kefr Beze	500	-	-	500
Kefr Hatmo	2.430	-	-	2.430
Kefr Nân	4.860	-	-	4.860
Kuds	2.250	225	830	3.305
Kuseyrü’l-Gazyî	3.295	200	-	3.495
Lağtâyâ	2.250	225	155	2.630
Masyân	2.810	-	20	2830
Merâsiyâ	1.800	-	-	1.800
Mûdân	2.600	260	300	3.160

Nenûniye	2.235	-	-	2.235
Şibin	18.604	-	-	18.604
Târîn	11.754	-	-	11.754
Tell-Cerdûn	2.420	-	-	2.420
Tûbân nam-1 diġer Tûmâ	1.115	-	-	1.115
Zeytâ	6.000	-	-	6.000
Toplam	225.796	1.661	4.190	231.147

Tablo-33

Hısnü'l-Ekrâd Nahiyesi Köyleri

Köyler	Hasıl	Öşür	Rüsûm	Toplam
'Ayn-ı Bârde	1.070	-	-	1.070
A'mar	8.042	-	-	8.042
A'nâz	19.650	-	10.575	30.225
Bahzeniye	4.000	-	-	4.000
Bak'îra	7.968	-	-	7.968
Barûhâ	1.600	-	-	1.600
Battâm	1.300	-	-	1.300
Beğehlû	1.300	-	50	1.350
Belhanîn	960	-	-	960
Berda'îye	865	-	-	865
Besûmâ	2.970	-	-	2.970
Bûlât	9.943	-	-	9.943
Civâniyât	1.000	-	-	1.000
Deyr-i 'Ayâ	1.487	-	-	1.487
Du'aysir	-	-	-	-
Düveyr-i Liyân	2.800	-	-	2.800
Eşlûh	4.790	-	-	4.790
Etre	1.740	-	-	1.740
Falitiye	7.565	-	-	7.520
Faltâ	7.316	-	-	7.316
Fenîdik	800	-	-	800
Hamîra	-	-	60	60
Harb-ı Garâ	7.310	-	-	7.310
Harîba	12.315	-	-	12.315
Hasînü's-Şarkî	6.045	-	-	6.045
Hâsûrî's-Süflâ ve'l-Fevkâ	2.445	-	-	2.445
Hedayâ et-Tahâ	2.665	-	-	2.665
Keferâ	1.740	-	-	1.740
Kefr İş	2.725	-	-	2.725
Kubbet-i A'nâz	-	-	-	-
Lekîm	-	-	616	616
Mahûriyye	871	-	-	871
Makles	900	-	-	900
Medertâ	2.000	-	-	2.000
Mermenîtâ	20.700	-	13.875	34.575
Na'râ	3.550	-	601	4.151
Ruveys-i Nasârâ	6.000	-	6.076	12.076
Sekbetü'l-Hasîn	2.145	-	2.145	4.290
Serîsâ	6.000	-	-	6.000
Şehr-ü De'l-Süflâ	300	-	-	300
Şidrâ	25.450	-	-	25.450
Tehhâse	8.000	-	-	8.000
Tel'anîtâ	1.000	-	-	1.000
Tell-Halîfe	3.940	600	1.284	5.824

Tell-Hâridin	-	-	9.353	9.353
Tuvethid	2.705	-	-	2.705
Zâre	4.674	-	2.900	7.574
Toplam	214.720	600	47.535	258.781

EK-IV**HUMUS SANCAĞI TİMÂR BEYLERİ****Tablo-34**

Timâr Beyinin Adı
'Abd Kethüdâ ve Eyne Bey
'Ali
'Ali veled-i İskender
Ali b. İlyas
Bayrâm
Çavuş Kadem Eri
Çavuş Mahmûd an Çavuşân-ı Şam
Derviş
Divâne Hızır ve İsmail ve Yusuf an cemaat-ı 'Amirlû tabi'i Sellûr
Eyne Bey
Eyyüb
Ferhâd, merdüm-i Ahmed Bey
Halil
Halil veled-i Safalu
Halil veled-i Şeref
Hamza Tercüman ve ? veled İshâk
Hasan b. Abdullâh
Hasan b. İlyas
Hasan b. Yusuf
Hasan Bevvâb
Hasan Çavuş
Hüseyin
Hüseyin Mîralem
Hüseyin veled-i Yusuf
Hüsrev
İbrahim b. Ali
İskender

İskender ve ‘Âmir ve Kara Tâhir ve ? ‘an cemaat-ı Berâmlû
Kaya
Mahmûd ve Hasan b. Mustafa ve Mehmed b. Karagöz
Mehmed
Mehmed b. ‘Ali
Mehmed b. Davud ‘an cemaat-i Beğışlü
Mehmed Kethüdâ
Mehmed veled-i ‘Ali Kethüdâ an tâife-i Çoğun an cemaat-i Küpelü
Mehmed veled-i Kasım
Mehmed, Doğanç
Musa Kethüdâ
Mustafa Bursa ve şerik-i O
Mustafa Kethüdâ an tâife-i Çoğun
Mustafa ve Ali
Müstedâm
Nasuh
Osman Kethüdâ an cemaat-i Bostanlu ve bâki şürekâ
Piri ve Hüseyin ve Malkoç
Pirî veled-i Mehmed?
Ramazan veled-i ‘Ali
Receb b. Bali Subaşı
Seyf birader-i Süleyman ve bâki şürekâ
Sıyamî
Süca’ b. Solak ‘Ali
Süleyman
Süleyman ser bevvâbân-ı Sinan Bey
Tur Ali
Yunus
Yusuf
Yusuf ve Selman ‘an cemaat-ı Boğayırlü ve ‘Ali ve Muzaffer ‘an cemaat-ı İlbasanlı tabi’i Salûr

EK-V**HUMUS SANCAĞINDA VAKIFLAR****Tablo-35**

Vakıf Sahibinin Adı
'Alâeddin Gazâl
Abdurrahman b. Kılıç
Abdurrahmen veled-i Zer'î
Ahmed Bey
Akbay
Alaeddin
Ali b. Zehre ve bâkî şürekâ
Bahâdır b. Zeyneddîn
Bavsân b. Hızır
Bîmâristân-ı Nûrî
Burc-ı Beledî
Burc-ı Tarablus
Câmi'-i Berîz-i Keyf
Cami'-i Karye-i Cûsiye
Câmi'-i Zeyn fi'l-Humus
Câmi'ü't-Tahla
Cami-i Bektimûr der Hısn
Cemaleddin Ahmed
Cemâleddin b. Kılıç
Cemaleddin İbrahim b. Sofî
Cemaleddin Zehr
Cemâlî Abdullah
El-Betr ve's-Sadaka
Emineddin Ebî Bekr
Esededdin b. Salih
Evlâd-ı Ali Mu'addilî ve bâkî şürekâ
Evlad-ı Harrât

Eytâm
Hacı Ahmed
Hacı Ömer b. Yahlak
Hasbek
İbn-i Cemâl
İbnü'l-Âbidin
İbnü'l-Ekrem
İsa el-Kârî
Kanbek
Kemâl Yahudi
Kurra'-ı Kur'an-ı 'azîm der Câm'i-i Kebîr
Medrese-i Bektimûr
Medrese-i Ebî Ömer fi's-Şam
Medrese-i Nuriye
Medrese-i Oğul Bek der-Kudüs-i Şerîf
Medrese-i Sebûha der Şam
Mehmed b. Kâşif
Mehmed b. Seyf
Mehmed Bey
Mekteb der Hisnü'l-Ekrâd
Mencik
Mescid-i Ak Tarak
Mescid-i Karye-i 'Anto
Mezâr-ı Abdullah Harrâc
Mezar-ı Şerîf-i Şeyh İzzeddîn
Nasireddin Mehmed
Nasireddin Mehmed b. 'Anber
Necmeddin? Ebubekir b. Sebâ'î
Ömer ez-Zehre
Ömer ibn-i Yahlâ
Sencer sâhibü'l-kanun
Seyfeddin ve bâkî şürekâ

Seyyid Halid b. Velid
Seyyid Şemseddin
Şemseddin 'Attâr
Şemseddîn b. Barlak
Şemseddin Bahadır
Şemseddin Mehmed b. Sultan
Şemseddin Mu'az
Şemseddin Sofî
Şemseddin ve Abdülvehhâb ve bâkî şürekâ
Şeni'a bint-i Abdurrahman b. Kılıç
Şeyh Abdullah
Şeyh Ahmed
Şeyh Ömer
Şihabeddin b. Ya'kub
Şihâbeddin ve Şemseddin
Şihabeddin Yusuf
Taceddin 'Abdulvehhab
Taceddin b. Hubbü'z-zamân, 'alâ Hameyn
Taceddin b. Sarman?
Tatar Hatun
Tekye-i Hazret-i Rüstem Paşa der Humus
Türbe-i Şeyh Ahmed b. 'Alameddin
Ürkmez
Yahşi Bey
Yusuf b. 'Abdulvehhab
Zahireddin Na'lisî?
Zâviye-i Şeyh Ahmed el-Vefâ'î
Zeyneddin
Zeyneddin b. Ya'kub
Zeyneddîn el-Mesihî

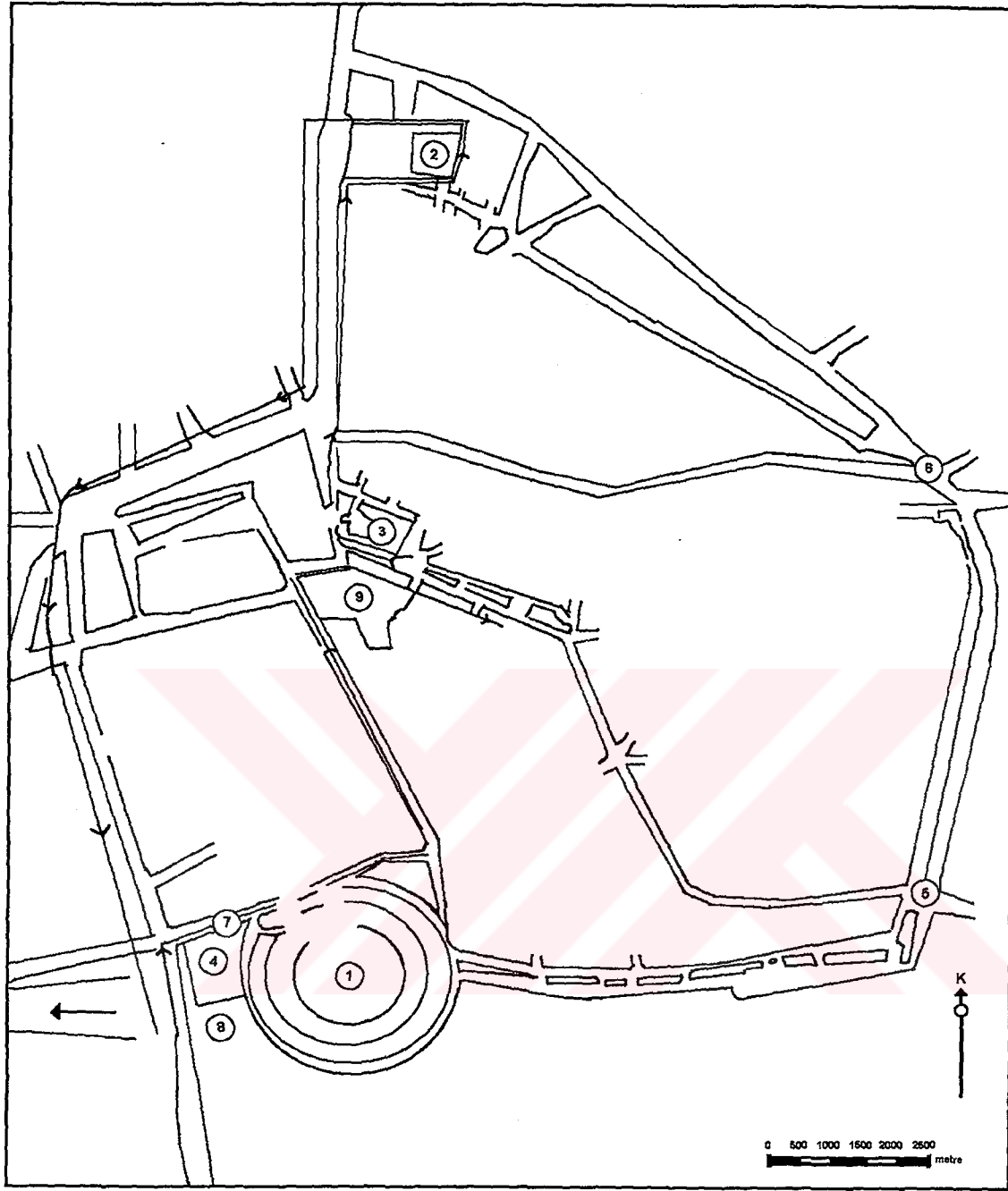
EK-VI**HUMUS SANCAĞINDA MÜLKLER****Tablo-36**

Ebu'ş-Şina Mahmûd
Hacı Ali
Hoca Necmeddin veled-i Abdurrahman
İsa b. Mehmed el-'Ayisî
İsâ b. Mehmed El-'Ubeyisî
Kadı Alaeddîn
Mahmud b. Mukaddem
Mehmed b. Kâşif ve bâkî şürekâ
Mehmed b. Meks
Mehmed Bey
Mehmed ve baki şürekâ 'an evlâd-ı Harb
Nasîreddin Mehmed b. Hayyât
Ömer b. Zehre
Salâeddin Kemal
Seyfeddin b. Bahadır
Süleyman Nasrânî
Zahireddin
Zeyneddin b. Bahadır

ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Elazığ'da doğdum. İlk, orta ve lise tahsilimi Elazığ ilindeki muhtelif okullarda tamamladıktan sonra 1997 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okumaya hak kazandım. Üniversite öğrenimimi 2001 yılında tamamladım. 2002 yılı Şubat ayında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans yapmaya başladım. 2002 yılının Aralık ayında Sınıf Öğretmeni olarak atandım. Halen bu görevime devam etmekteyim.

(1) İç Kale, (2) Hâlid b. Velîd Camii, (3) Büyük Nûrî Camii, (4) Mezarlıklar, (5) Bâb-ı Derîb Mahallesi, (6) Bâb-ı Tedmûr Mahallesi, (7) Tahte'l-Kal'at-i Cedîd-i Türkman Mahallesi, (8) Meydan, (9) Çarşı

Humus Şehrinin Yerleşim Planı (Mahalleler)

Kaynak: Jean-Yves Gillon, *Le Anciennes Fêtes De Prienteps À Homs, Damas,*

1993

